

ՅԴ. ԱՔԵՂՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԳԵՄԻԱ

Գ. ՄՏԵՓԱՆՅԱՆ

ԽԱԶԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆԸ ԵՎ ԱՐԵՎՄՍԱՀԱՅ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ամբողջ մեկ հարյուրամյակ հայ հասարակական մտքի զարգացման վրա խոշոր ազդեցություն են թողել մեծ լուսավորիչ և աշատուր Արովյանը և ռեդուցիոն դեմոկրատ Միքայել Նալբանդյանը: Արովյանի և Նալբանդյանի գաղափարները հայ ժողովրդին պայքարի են կոչել տարբեր ժամանակաշրջաններում, տարբեր վայրերում, հասարակական, քաղաքական կյանքի տարբեր պայմաններում: Արովյանն ու Նալբանդյանը սիրված ղեմքեր են եղել ինչպես Կովկասում, արևելահայ իրականության մեջ, այնպես էլ ամբողջ աշխարհով մեկ ցրված հայ զաղութներում, Թյուրքիայից սկսած, մինչև Եվրոպա ու հեռավոր Ամերիկա: Ըստ որում հարկ է նշել այն բնորոշ փաստը, որ նրանց անունները գրեթե միշտ միաժամանակ են հիշատակվում արևմտահայ մամուլում:

Արևմտահայ գրականության վրա Արովյանի և Նալբանդյանի ունեցած ազդեցությունը մի շատ լուրջ հարց է, որը սակայն բավարար չափով զեռ չի լուսաբանվել: Այս հարցի՝ Նալբանդյանին վերաբերող մասը փոքր ինչ լուսաբանված է մեր գրականագիտության մեջ, սակայն ոչ հրեքը սպառիչ չափով: Իսկ ինչ վերաբերում է Արովյանին, ապա հարցը շատ մասնակի, աննշան չափով է քննության առնված:

Ինչպես Արովյանի, նույնպես և Նալբանդյանի՝ արևմտահայ գրական ու հասարակական մտքի վրա թողած ազդեցության, արևմտահայ գրողների՝ նրանց նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքի բազմակողմանի ու սպառիչ լուսաբանությունը զեռ մնում է մեր գրականագիտության չվճարված պարտքերից մեկը:

Այս հոդվածում մեր նպատակը չէ քննության առնել արևմտահայ մամուլում և զեղարկնեցողական գրականության մեջ տեղ գտած

այն բոլոր գնահատումներն ու հիշատակումները, որոնք վերաբերում են Խ. Աբովյանին: Դժվար է գտնել արևմտահայ որևէ պարբերական, որը գոնե մի քանի առիթով հիշատակած չլինի Աբովյանի անունը, կարծիք հայտնած չլինի նրա այս կամ այն երկիր մասին:

Մեր նպատակն է այստեղ կանգ առնել երեք խնդրի վրա: Նախ՝ փորձ անել պարզելու Աբովյանի գեղարվեստական արձակից «Աշխարհիկ բարբառ երևանցի հայոց» պատառիկի՝ առաջին անգամ «Արշալույս Արարատյան»-ում տպագրվելու հանգամանքները և այդ առթիվ կանգ առնել Իզմիրի ու Երևանի հայերի փոխադարձ կապի վրա: Երկրորդ՝ ցույց տալ թե ինչ ազդեցություն է թողել Խ. Աբովյանը 60—70-ական թվականների արևմտահայ դեմոկրատական գրողների վրա: Երրորդ՝ ցույց տալ նաև թե 80—90-ական թվականների արևմտահայ գրողներն ինչպես են գնահատել Աբովյանին ու պրոպագանդա արել Աբովյանի ու Նալբանդյանի գաղափարները Համիդյան բռնապետության շրջանում: Մենք այս հոդվածում հնարավորություն չունենք անդրադառնալու այն հարցին, թե Աբովյանի երկերից ի՞նչ է տպագրվել արևմտահայ մամուլում 1850 թվից հետո: Հոգվածի սահմանները և ժամանակը թույլ չեն տալիս այդ հարցով ևս զբաղվելու:

I

Խաչատուր Աբովյանի անունը առաջին անգամ արևմտահայ մամուլի էջերում երևացել է նրա անհայտացումից երկու տարի հետո՝ 1850 թվականին: Ինչպես հարտնի է, այդ թվին է, որ Իզմիրում հրատարակվող «Արշալույս Արարատյան» պարբերականը տպել է Աբովյանից մի հատված «Աշխարհիկ բարբառ երևանցի հայոց» վերնագրով, իր կողմից ավելացնելով միայն հետևյալ բացատրությունը «Գրյալ ի պատվելի Խաչատուր վարժապետն Ապովյանն»:¹

Այդ դրական հատվածը, որի մեջ պատմվում է մի հիմնական թշվառ կնոջ ցույց տրվող օգնության մասին, ըստ էության Աբովյանի տպագրված առաջին գեղարվեստական ինքնուրույն ստեղծագործությունն է:

Աբովյանի այս գործի «Արշալույս Արարատյան»-ում տպագրվելու փաստը երկար տարիներ անծանոթ է մնացել Աբովյանով

¹ «Արշալույս Արարատյան, 1850 թ. Թիվ 360:

գրադպրոցներին և միայն մեր օրերում է գրավել բանասերների ուշադրությունը, մտքեր հուզել և զանազան ենթադրությունների տեղի տվել: Աբովյանով՝ Աբովյանի ծննդյան թվի, հոր անվան անստուգության, իր անհայտացման հանդամանքների անորոշության վրա ավելացել է այդ հաստիքի տպագրման կիսաառեղծվածը, ստեղծվել է մի նոր հանգույց, որի լուծումով արժև զբաղվել:

Առաջին միտքը, որ զբաղեցնում է ուսումնասիրողին, այն է, թե ինչ նպատակով է «Արշալույս Արարատյանը» տպագրել այդ գործը: Աբովյանի «Երկերի լիակատար ժողովածվի» ակադեմիական հրատարակության համապատասխան հատորի ծանոթագրություններում, որտեղ, ի դեպ՝ զրեթե ամբողջովին մեջ է բերվում այն երկար պատմությունը, թե մեր օրերում ով է առաջին անգամ նկատել «Արշալույս Արարատյանի» տպած հոդվածը, բայց չի հիշատակում ամենից կարևորը՝ «Արշալույս Արարատյանի» բացատրությունը՝ «Դրյալ ի պատվելի հաշատուր վարժապետէ Ապովյան», այն միտքն է հայտնվում, թե՝ թերթի նպատակն է եղել պարզնապես մի նմուշ տալ արևելահայ աշխարհիկ բարբառից: Չժխտելով հանդերձ այդ հանգամանքը, մեզ թվում է, թե հիշյալ բացատրությունը կարիք ունի որոշ լրացման: Աբովյանի նշված գործը ոչ միայն իր աշխարհաբար լեզվով, այլև իր գաղափարական բովանդակությամբ և գրական մշակմամբ կարող էր գրավել խմբագրության ուշադրությունը և տպագրվել:

Այդ հաստիքն ի՞նչ ճանապարհով է հասել Իդմիր, ի՞նչպես է պատահել, որ մինչդեռ Աբովյանի կենդանության օրով Կովկասի հայ պարբերական մամուլում հազիվ մի երկու պատասխիկ էր տպագրվել նրա երկերից,² հեռավոր Իդմիրի լրագրում լույս էր տեսնում նրա ինքնուրույն ստեղծագործությունը իր մահվանից երկու տարի հետո: Այդ նյութը ինքը՝ Աբովյանն է ուղարկել, թե՛ ուղարկել և նրա աշակերտները և կամ թե մի այլ ձևով է այն ընկել Իդմիր: Աբովյանի անունն արդյոք «Արշալույս Արարատյանի» խմբագիր Ղ. Պալղաղարյանին ծանոթ էր նախքան «Աշխարհիկ բարբառ»-ի տպագրումը: Սրանք հետաքրքիր հարցեր են, որոնց պատասխանները դեռևս չեն տրված:

¹ Խ. Աբովյան, «Երկերի լիակատար ժողովածու», հատոր 4. Երևան, 1947 թ. էջ 320--321:

² «Կովկաս» լրագրի 1846 թ. № 49-ում և 1947 թ. № 1-ում տպված է Խ. Աբովյանի «Աղեղաշիղատ» Պպիեսի առաջին գործողությունը, այն էլ ոչ չբով:

Նախ անհրաժեշտ է պարզել թե ինչպիսի տնտեսական և կուլտուրական կապ է եղել Երևանի և Իզմիրի միջև, որը և կրտաքանի հայ ժողովրդի արեւելահայ և արեւմտահայ հատվածների մերձեցման փորձերը, կպարզաբանի նաև թե կարո՞ղ էր Աբովյանն անձնական կապեր ունենալ «Արշալույս Արարատյանի» խմբագրության հետ:

Իզմիրը և Երևանը ուղիղ հարյուր տարի առաջ տնտեսական և կուլտուրական հարաբերություններ են ունեցել միմյանց հետ: Երեւմտեում գտնվել են վաճառականներ, որոնց ընտանիքի անդամներից մի քանիսը եղել են Իզմիրում և գրագրություն ունեցել երեւմանի հետ: Այդպիսի ընտանիքներից է Մարգար Խոջենցը: Սրա որդին Զաքար Խոջենցը ապրել է Իզմիրում: Երևանաբնակ Մարգար Խոջենցը իր մահվան օրերին գրել է «Կտակագիր հոգեշահ բանից» աշխատությունը և ուղարկել Իզմիր՝ իր որդուն, որը այն տպագրող է 1853 թվականին Երուսաղեմում:

Կան ավելի ուշագրավ փաստեր:

Հայտնի է, որ Աբովյանի ապրած վերջին տարիներին Կովկասում լույս էր տեսնում միայն «Կովկաս» պարբերականը, որը հրատարակվում էր Թիֆլիսում, գրաբար լեզվով և գերազանցապես զբաղվում էր առևտրական հարցերով: Գրական աննշան թոթովանքներ են միայն տպագրված «Կովկաս»-ի էջերում:

Այդ նույն ժամանակամիջոցում Մ. Քաղիազյանի խմբագրությամբ Հնդկաստանում լույս էր տեսնում «Ազգասեր Արարատյանը», նույնպես գրաբար լեզվով և մասշնչի չէր ընթերցող լայն մասսաներին, չնայած Կովկասում (անշուշտ նաև Երևանում) ըստացվում էին այդ պարբերականի համարները:

Մի աշխարհաբար թերթի պահանջը շատ մեծ էր արեւելահայերի մոտ և այդպիսի թերթի բացակայության շնորհիվ է, որ «Արշալույս Արարատյանը» ծանոթ էր կովկասահայությանը և լայնորեն սպառվում էր ինչպես Թիֆլիսում, Կովկասի և Հյուսիսային Կովկասի մի շարք քաղաքներում, այնպես էլ Երևանում:

«Կովկաս» թերթը հաճախ արտատպություններ էր կատարում «Արշալույս Արարատյանից», այսպիսով իր ընթերցողներին ծանոթացնելով թե արեւմտահայ աշխարհաբար լեզուն և թե ստեղծելով առաջին կուլտուրական կապը արեւմտահայ իրականության հետ¹:

«Արշալույս Արարատյանն» էլ իր հերթին մոտիկից հետաքրք-

¹ «Արշալույս Արարատյան»-ից արտատպություններ կան «Կովկաս»-ի 1847 թվի 27, 33, 38 համարներում:

քրքրվում էր «Կովկաս»-ով և այդ թերթի միջոցով Քիֆլիսի ու Երևանի կուլտուր-կրթական, տնտեսական կյանքով: Այդ թերթի էջերում տպագրված են Քիֆլիսից ուղարկված նյութեր, արտաստպություններ են կատարվել «Կովկասից»:

«Արշալույս Արարատյանը» պարբերաբար իր ընթերցողներին իմացրել է «Ազգացեւր Արարատյան» և «Կովկաս» պարբերականների ստացումը: Երբ 1847 թվականի դեկտեմբեր ամսին դադարում է «Կովկասը» և մի քանի ամիս «Արշալույս Արարատյանը» անհամբեր սպասելուց հետո համոզվում է, որ կարող է մի քան պատահած լինի, 1848 թվի հուլիսի 9-ին գրում է.

«Քանի մը ամիս կա, Տփլիսի «Կովկաս» լրագիրը չի հասնիր Իդմիր և չեմք գիտեր թե ինչ է պատճառը այս երկար հապաղման, բայց ցանկալի է մեզ հավատալ թե հիշյալ հայերեն լրագրի հրատարակությունը կշարունակվի միշտ»:¹

Առանձնահատուկ ուշադրություն է ներկայացնում այն վերաբերմունքը, որ ունեցել է արեւմտահայ թերթը Երևանի նկատմամբ: Մոտիկից հետաքրքրվել է Երևանի կուլտուրական, դպրոցական կյանքով, դավառական դպրոցի գործերով, որի տեսուչն էր Խաչատուր Աբովյանը:

Միայն 1848 թվականի հոկտեմբեր ամսին «Արշալույս Արարատյան»-ի խմբագրությունը որոշակի տեղեկանում է «Կովկաս» լրագրի փակման մասին և հայտնում է իր ընթերցողներին հետևյալ տողերով. «ցավալի սրտիվ իմացանք թե Տփլիսի «Կովկաս» անուն հայերեն լրագրույն հրատարակությունը դադարեր է: Այս տրտմալի լուրը քիչ մը չափավորելու համար արժան կհամարենք հիշյալ թերթին 46-րդ թվույն մեջ եղած հետևյալ հոդվածը հաղորդել մեր ընթերցողացը»:²

«Արշալույս Արարատյանի» արտաստպած ինֆորմացիայի մեջ խոսվում է այն մասին, թե Երևան քաղաքի զաւառական դպրոցը մի խրախուսելի նախաձեռնություն է կատարել, հիմնել է մի թանգարան, որտեղ ամփոփվելու են զանազան էքսպոնատներ, թե այդ թանգարանում արդեն հավաքված են Հայաստանի հանքային հանածոներից մի քանի նմուշներ, ձեռք են բերված հնություններ, այդ թվում Տրդատ Թագավորի տաճարի սյուների մասերը:

Այս հատվածը ցույց է տալիս, որ Երևանի զաւառական դպրոցի մասին իմացել են «Արշալույս Արարատյանի» խմբագիրները:

¹ «Արշալույս Արարատյան», 1848, № 315:

² «Արշալույս Արարատյան», 1848, № 322:

Անկասկած է, որ այդ թանգարանի կազմակերպումը կապվում է զավառական դպրոցի տեսչի՝ Խաչատուր Աբովյանի անվան հետ, չնայած «Կովկաս» լրագրում տպված և «Արշ. Արարատյան»-ի արտատպած ինֆորմացիայում բացակայում է նրա անունը:

Ավելորդ չենք համարում այդ հատվածը ամբողջապես մեջ բերել «Կովկաս»-ից.

«Երևան: Գովութեամբ և ուրախութեամբ հայտնեմք զբարի խորհուրդ նահանգապետի կողմանս, որ հաստատեաց ի նահանգական դպրոցին Երևան ղթանգարան, յորում հաւաքել ջանա զամենայն բերս Արարատ գաւառին և արդեն գտանին անդանոր բեկոր ի մի կէնա քարէ և ի ծծմբոյ, որ բերեալ ի գազաթանէ Ալազեաղ՝ լերին, օքսիդեան, և պղնձահանք աւազ: Առաւել խնդամք ընդ գեղեցիկ միւս մտադրութիւն սորա, քանզի փութոյ եռանդեամբ գուն գործէ իմ ի վայր հաւաքել զպէսպէս հնութիւնս Հայաստանի, որք սփիւռ և անտերունչ տարածեալ կան յաւերակս քաղաքաց, վանօրեից և շինից, ամենեկին անտես ի մերոց համազգեաց. և ահա այժմէն տարեալ են ի նոյն դպրոցն շորս անարատ պահպանեալ ործաքար կամարակապ հոյակապ սեանց Արքունեաց Մերս թագաւորի սրբոյն Տրդատա: Ո՛վ աչք հայրենասիրաց, երբ տեսանեն զայսոսիկ վէմս, զայսոսիկ նշխարս փառաց մերոյ թագաւորութեան, յո՞ր դարս խորանան երեակայութեամբ զո՞րն ի կորստեանց հայրենի փառաց ոչ ի յուշ ածեն: Հայրենիք մեր երախտապարտ եղիցին պատմական առնս, որ խորհուրդ ի մտի եղ ազատել ի ժանեաց ժամանակին և ի ձեռաց շինականացն զանգին նշխարս հնութեան մերոյ աշխարհի»¹

Անհավանական չենք համարում նաև այն, որ Աբովյանը բացի «Աղելայիդայ»-ից, տեղական բնույթի թղթակցություններ էլ է ուղարկել «Կովկաս»-ին, որոնց թվում գուցե և այս լուրը և ներսեա կաթողիկոսի Երևանից անցնելու նկարագրությունը և այլն:

Երևանի պատմությամբ զբաղվողները, այդ թվում և մեծավաստակ բանասեր Երվանդ Շահազիզը իր «Շին Երևանը» արժեքավոր ուսումնասիրության մեջ, կենն իր «Շինսամյակ հայոց հոգեւոր թեմական դպրոցի Երևանա» ստվարածավալ գրքում, խոսելով Աբովյանի շրջանի Երևանի կուլտուր-կրթական կյանքի մասին, ցույց են տվել կրկու դպրոց: Դրանցից մեկը հիմնվել է 1832 թվա-

* Ալազաղ-Արազած: Մանոթ. «Կովկաս»-ի խմբագրության:

¹ «Կովկաս», 1847, № 46, Այս մասին տես նաև «Դիվան Խ. Աբովյանի», Երևան, 1940, էջ 182—184.

կանի հունվարի 14-ին և եղել է Երևանի երկդասյա պետական դա-
վառական դպրոցը¹ և երկրորդը բաց է արել էջմիածինը 1837
թվականին: Այդ էլ եղել է հայերի հոգևոր դպրոցը, որը հետագա-
յում, 1857 թվականին վերածվել է թեմական դպրոցի:²

Ինչպես հաջտնի է՝ Աբովյանը 1843 թվականի հուլիսի 11-ին՝
աղատվելով Քիֆլիսի դավառական դպրոցի տեսչի պաշտոնից, փո-
խադրվել է Երևան և ստանձնել դավառական դպրոցի տեսչի պաշ-
տոնը: Հայտնի է, որ նա ունեցել է երեսնում նաև մասնավոր
դպրոց: Սբանք են մինչև այժմ հայտնի փաստերը Աբովյանի շր-
ջանի Երևանի դպրոցական կյանքի մասին:

Հայկական ՍՍՌ Գրական Թանգարանի կողմից վերջերս ձեռք
բերված՝ հաշատուր Աբովյանի դասընկեր Առաքել Արարատյանի
տետրակներից մեկում Աբովյանի հիշատակին նվիրված ոտանա-
վորը ցույց է տալիս, որ իր կյանքի վերջին օրերին Աբովյանը,
փոխարքա Վարանցուի կնոջ կողմից հրավեր է ստացել պաշտո-
նավարելու Քիֆլիսի նույնաց իգական դպրոցում: Այդ ոտանավոր-
քում (որ գրել է Առ. Արարատյանը) ասված է.

«Ըստ հաճութեան տիկնոջ մեծի
Փոխարքային Վորանցուի
Ի դպրոցին նունեաց կուսի
Նշանակեալ պետ մեկուսի:
Մինչ պատրաստեալ ի չու չայս կոյս
Առեալ զստուն, զամենայն կոյս,
Ի գիշերի ընդ արշալոյս
Երբորդ աւուր ապրիլ ամսոյս
Յանկարծ կորաւ իմ Ապովեան,
Թափուր թողուլ զիւր ննջարան»:³

Քիֆլիսի նույնաց իգական դպրոցը բացվել է 1846 թվին⁴ և
այնտեղ գերազանցապես սովորել են հարուստ դասի աղջիկները:
Արդյոք արդպիսի մի իգական դպրոց էլ երեսնում եղել է թե ոչ, և
եթե եղել է, Աբովյանը որեւէ մասնակցություն ունեցել է այդ

¹ Լ. Շահազիզ, «Հին Երևանը», Երևան, 1931 թ., էջ 250:

² Նույն տեղում:

³ Հայկական ՍՍՌ Գրական Թանգարան, Առաքել Արարատյանի արխիվ
«Արդասիր ներսիսյան դպրոցի» էջ 141:

⁴ «Кавказский Календарь». 1853, стр. 562.

կրթական հիմնարկի բացման նախապատրաստման գործին, կամ ինչո՞ւ գաղափարական դպրոցից ազատվելու օրերին Արուստանը հրավիրվել է Քիֆլիսի իգական դպրոցը և ոչ Երևանի Դժբախտաբար այս հարցերի մասին ոչ մի տող չի գրվել մինչև այժմ: Բայց դարձյալ Իզմիրի «Արշալույս Արարատյան»-ի օգնությամբ կարելի է լուսարանել այդ հարցերը:

«Արշալույս Արարատյանի» էջերում տպագրվել է մի ուշադրավ ուսանավոր, որից պարզվում է, որ 1850-ական իվականներին Երևանում եղել է Հոփսիսիմյանց իգական վարժարան:

Ըստ էության այս առաջին իգական դպրոցն է Հայաստանում, և հենց դրանով էլ անպայման ուշադրության արժանի:

Մեր նշած ուսանավորը ստորագրված է Իզմիրի Հոփսիսիմյանց վարժարանի աշակերտուհիներից մեկի՝ Տիգրանուհի Ծահինյանի կողմից և գրված է տարեվերջին քննությունների և հանդեսների առթիվ: Ուշագրավ է, որ Իզմիրի Հոփսիսիմյանց դպրոցի այդ աշակերտուհին ողջունում է Երևանի Հոփսիսիմյանց դպրոցի աշակերտուհիներին:

Տիգրանուհի Ծահինյանը, որը հանդես է գալիս որպես առաջին հայ բանաստեղծուհիներից մեկը, մեծ դրվատանքով է խոսում ոչ միայն երևանաբնակ հայուհիների մասին, այլև շոշափում է հասարակական-քաղաքական հարցեր, ողջունում ներսես Աշտարակեցուն, արտահայտելով անշուշտ ժամանակի հայ բուրժուազիայի դադափարախոսությունը:

Ավելորդ չենք համարում մեջ բերել այդ ուսանավորը ամբողջությամբ, որպես հայ ժողովրդի արևելահայ և արևմտահայ հատվածների, ըստ որում մասնավորապես Երևանի ու Իզմիրի մտավոր-կուլտուրական կապի առաջին արտահայտություններից մեկը:

ԴՐՈՒՄՏ

Առ աշակերտուհիս սրբոց Հոփսիսիմեանց դպրատան, որ յԵրևան, ի դիմաց աշակերտուհեաց Հոփսիսիմեանց դպրոցի Զմիտին:

Այն ինչ ոգին զմիտս խրախուսէր նորընտել,
Թռչիլ, յածիլ զհայրենեօք բան երգել,
Զայն աւետեաց ի հայրենեաց անտի բարձր,
Ի Հայկազանց տանէ հնչեաց, քանի՜ քաղցր:

Զի Երեւանն հան յերեւան զնոր դարաստ,
 Հոփի տուն, յոր դուտորք փայլին ի հաւատ,
 Զի զի՛նչ լուր քաղցր, ո՛ր օրիորդք համազգիք,
 Քան զձեր ի մէջ ուսմանց ծաղկիլն միասիրտք:
 Ոչ շատացաւ ուստերք պարծիլ Երեւան,
 Այլն գատերցդ երաց լուսոյ ճեմարան:
 Զեր օրիորդք, որք նորա ծոցն դարձանիք,
 Շնորհաց կաթամբ, սուրբ գիտութեամբ սնանիք,
 Զեր քաջ համբաւն, որպէս զեփիւս զուարթագին
 Շնչեաց ՚ի մեր տուրք Հոփսիմեանց նոր այգին,
 Փառազգեցցի՛ թո՛ղ Այրարատն ձեր վարուք,
 Հարսն լուսոյ ձեր լուսաւոր իմաստիք
 Այցելուն մեր պատկառելին սրբազան,
 Կեցցե՛ն ներսն կաթողիկոսն ազգախնամ
 Մեկինասն ձեր, կեցցե՛ն այո՛ վեհ իշխանն,
 Որ ոչ խնայեաց առ ձեր ուսմանն զպատկան:
 Մնա մեզ ուրեմն կրթիլ յերկիւղն առ աստուած
 Կապտեր ունիլ բատ իմաստուն կուսանաց:

Տիգրանուկի Հովնաթու Շահինյան Վ. Մ.

Առակերտուեի սրբոց Հռիփսիմեանց զպատան Զմիռնիս:

Ակնհայտնի փաստ է, որ Երեւանում և Իզմիրում նույն թվա-
 կաններում եղել է Հոփսիմյանց իգական դպրոց և որ Երեւանի
 Հոփսիմյանց դպրոցը իր ուսումնական ծրագրով ու առաջադրած
 նպատակներով նման է եղել Թիֆլիսի Նունյանց իգական դպրո-
 ցին:

Մեր այս ենթադրությունը հաստատում են այն ժլատ տեղե-
 կությունները, որ գտնում ենք «Кавказский календарь»-ի այդ
 թվականների համարներում: Նախ այդ տվյալներից պարզվում է, որ
 Երեւանի Հոփսիմյանց դպրոցը բացվել է Նունյանց դպրոցից 4
 տարի հետո՝ 1850 թվականի հունվարի 1-ին, որ այդ դպրոցում
 սովորել են երեւանաբնակ բազմազգի աղջիկներ՝ հայ, ռուս և ա-
 դրբեջանցի աշակերտուհիներ: Տիգրանուհի Շահինյանի ուղերձը
 գրվելու թվին Երեւանի Հոփսիմյանց իգական դպրոցում սովորում
 էին 28՝ աշակերտուհիներ, որոնցից 11-ը հայեր, 10-ը՝ ռուսներ և
 7-ը՝ ադրբեջանուհիներ: Եվ որ Հոփսիմյանց իգական վարժարա-

¹ «Արշալույս Արարատյան», 1853 թիվ 421:

նի հայոց կրօնի ու լեզվի ուսուցիչն է եղել ոմն Առաքել Տեր-Համբարձումյանը¹։

Ո՞վ է այս Տեր-Համբարձումյանը, արդյոք Արուստանի աշակերտներից կամ ընկերներից մեկը, դժբախտաբար հայտնի չէ։ Մի բան պարզ է, որ դպրոցը 1850 թվականին բացված լինելով, այսինքն Արուստանի անհայտանալուց երկու տարի հետո, Արուստանը չէր կարող հրավիրվել այնտեղ պաշտոնի։

Անհավանական չէ անշուշտ, որ եթե ոչ Հոփսիսիմյանց դպրոցի բացման, գոնե նրա նախապատրաստման աշխատանքներին մասնակցել է Արուստանը և գուցե դիմել փոխարքային՝ Նունյաց դպրոցի ծրագրով մի դպրոց էլ Երևանում բաց անելու համար, մանավանդ որ այդպիսի դպրոցներ բացվել էին արդեն Քոթայիսում, Շամախիում և ուրիշ տեղերում։

Մեր բերած փաստերը վկայում են, թե ինչպիսի սերտ օրգանական կապ է եղել 100 տարի առաջ արևմտահայ և արևելահայ հատվածների և մասնավորապես Երևանի ու Իզմիրի միջև։ Հավանական ենք համարում հաշատուր Արուստանի մասնակցությունն այդպիսի սերտ կապի մեջ։ Իսկ այդ՝ լավագույն ձևով կարող էր արտահայտվել գրավոր կերպով, թղթակցություններով։

Որ խաշատուր Արուստանի անունը ծանոթ է եղել «Արշալույս Արարատյանի» խմբագրությանը, դա նույնպես հավանական է։ Այդ ցույց է տալիս, գուցե նաև «Արշալույս Արարատյանի» այն քաջատրությունը, որ կա «Աշխարհիկ բարբառ երևանցի հայոց» պատմվածքի վերնագրի տակ՝ «Գրեալ ի պատուելի հաշատուր վարժապետ Ապովեան»։ Պարզ է, որ եթե «պատվելի» բառը, որպես հարգանքի արտահայտություն՝ կարող էր դրվել նրա անվան մոտ, ապա վարժապետ բառը խմբագրությունը կարող էր գրել միայն յով խմանալով, որ Արուստանը Երևանում մանկավարժական աշխատանք է փառարժան և հայտնի է իբրև մանկավարժ-ուսուցիչ։ Իսկ թե Երևանի գավառական դպրոցը ծանոթ էր «Արշալույս Արարատյանի» խմբագրությանը, այդ արդեն տեսանք նախորդ էջերում։

Որ գրվածքը ինքը Արուստանն է ուղարկել «Արշալույս Արարատյանի» խմբագրությանը և ոչ արտատպություն է մի որևէ հրատարակությունից, կամ՝ ավելի ճիշտ, Արուստանի ձեռագիրն է եղել Իզմիրում, և ոչ որևէ տպագրված օրինակ, այդ էլ երևում է այն մասնակի խմբագրական աշխատանքից, որին ենթարկվել է գրք-

¹ «Кавказский Календарь», 1853 стр. 563.

վածքը: Աբովյանի երկերի ակադեմիական հրատարակության ծանոթագրությունների մեջ ասված է, թե գրվածքը արևմտահայ ընթերցողներին առավել մատչելի դարձնելու դիտավորությամբ, խմբագիրը «մի քանի տեղ հեղինակի լեզվի մեջ մտցրել է արևմտահայ ձևեր», ինչպես «շկորսնցնի», «կորսնցնի», «բացի քեն», «մի խավարեցներ», «չի արեր» և այլն¹:

Ահզ թվում է, որ Գ. Պալտաղաբյանը Աբովյանի լեզվի մեջ ոչ մի փոփոխություն չի մտցրել. միայն մի երկու տեղ, որտեղ առավել անհասկանալի բարբառային արտահայտություններ են եղել, փակագծերի մեջ գրվել է դրանց արևմտահայ նշանակությունը, օրինակ, շարշարեց բառի մոտ փակագծերի մոտ գրված է բարկացուցյալ, նշանած բառի մոտ՝ հարս և այլն: Մնացած «շտկումները» մեր կյանքով արդյունք են գրաշարական սխալի, ձևադրի վատ ընթերցման: Օրինակ Աբովյանը գրել է «Մեր օրը մի խավարեցնի՛ր, դեղա ջան, մեր կյանքը մի ոչնչացնի՛ր»: Այստեղ մի խավարեցնի՛ր բառը գրաշարը շարել է «մի խավարեցներ», նախ շփոթելով արևմտահայ ոճի հետ, և հետո Աբովյանի ե և ի տառերի շատ նմանության պատճառով: Այլապես մի՞թե «մի խավարեցնի՛ր» ձևը ափելի անհասկանալի էր, քան, ասենք օմմիլ, վառվուրդ, էնդուր ձևերը, որոնցից և ոչ մեկը ոչ ուղղված է և ոչ էլ բացատրված: Ամենայն հավանականությամբ գրաշարը գրած է ունեցել ձևադրի, այն էլ հենց Աբովյանի ձևադրի հետ: Հնարավոր էր անշուշտ ենթադրել, որ ուրիշի կողմից արտագրված մի օրինակ է ընկել Իզմիր, եթե համոզիչ չլինե՞ր մեր այն պնդումը, թե Աբովյանը կարող էր կապ ունենալ «Արշալույս Արարատյան»-ի խմբագրության հետ:

Անշուշտ, Աբովյանը շահագրգռված էր, որ իր երկերը լույս տեսնեն «Արշալույս Արարատյան»-ում: Նախ՝ այն պատճառով, որ Թիֆլիսում և Երևանում Աբովյանը ուներ հակառակորդներ ղեկավար շրջաններում, ուստի հնարավոր է, որ նա զգուշանար գրգռելու իր հակառակորդներին աշխարհիկ բովանդակությամբ ու լեզվով մի գործի տպագրումով Կովկասի լրագրերում և երկրորդ, Աբովյանը՝ լինելով աշխարհաբարի ջերմ ջատագով ու պաշտպան, հասկանալի է, որ պետք է ցանկանար տպագրվել մի աշխարհաբար պարբերականում, որը լայնորեն տարածված էր գրեթե բոլոր հայ գաղութներում:

Ինչո՞ւ Աբովյանի այդ հատվածը լույս է տեսել 1850 թվակա-

¹ Ս. Աբովյան, «Երկերի լիակատար ժողովածու», հատոր 4, էջ 320—321:

ներն, նրա անհայտացումից ուղիղ երկու տարի հետո: «Արշալույս Արարատյանի» և «Կովկասի» փոխադարձաբար օգտագործած նյութերի համեմատությունը ցույց է տալիս, որ երբեմն մոտ մեկ տարի տարբերություն կա դրանց գրության և տպագրման ժամանակի միջև: Կնշանակի Աբովյանի ուղարկելուց մոտ 8—10 ամիս հետո միայն կարող էր հասած լինել նյութը «Արշալույս Արարատյանի» ձեռքը՝ երկի առևտրական ճանապարհով, իսկ թե ինչու մոտ մեկ տարի էլ մնացել է խմբագրատանը, այդ էլ գուցե պետք է բացատրել նյութի ոչ ընթացիկ բնույթով:

II

Ակներև է Խ. Աբովյանի և Մ. Նալբանդյանի գաղափարական ազդեցությունը 60—70-ական թվականների արևմտահայ դեմոկրատ գրողների և առաջավոր գաղափարներով տոգորված երիտասարդության վրա: Ստեփան Ոսկանի «Արևմուտք»-ի և Հ. Սրվաճյանի «Մեղվի» դիրքը Մ. Նալբանդյանի ու Աբովյանի նկատմամբ, Նալբանդյանի ալցելությունը Փարիզ և Կ. Պոլիս, նրա շփումը արևմտահայ գրողների ու հրապարակախոսների հետ, մասնակցությունը Պոլսի պահպանողական և առաջադիմական հոսանքների պայքարին, մերձեցումը Պոլսի երիտասարդության հետ, Բարեգործական ընկերության ժողովներին նրա մասնակցությունն ուժեղ ազդեցություն են թողել այդ շրջանների վրա:¹

¹ Թե ինչպիսի մեծ հեղինակություն է ունեցել Նալբանդյանը Արևմտահայ երիտասարդության մեջ, երևում է այն բանից, որ մինչև սուլթանական խտտագույն ցենզուրայի հաստատումը և հալածանքները, Նալբանդյանի օտանալորները, մանավանդ «Աղառն Առավածը», շարունակ արատանվում էին Պոլսի բեմերից, երգվում, արտագրվում տետրակից տետրակ ու անգիր արվում: Այսպես կոչված «աղգային սահմանադրությունը» հաջորդող ըստնամ հայ հեղինակն էր: Այդ հմայքը քառապատկվեց հառկապես ուս.-թուրքական պատերազմի օրերին, երբ Նալբանդյանի բանաստեղծությունները արդեն պայքարի էին կոչում հայ երիտասարդությանը, ընդդեմ սուլթանական բռնապետության:

«Մշակի» թղթակիցը, Հայկակը 1878 թվին առանձնահատուկ հրճվանքով գրում էր «Այս գիշեր փառավոր հանդես պիտի լինի Օրթագյուղի հայ թատրոնին մեջ: «Աղբառք Փարիզու» ներկայացվելի հետո պ. Աղառնաց, առաջին կարգի դերասանը, շարժումներով պիտի կարգա Նալբանդյանցի երգը, ինչպես ուրիշ անգամ ալ կարդացած է Պատկանյանցի «Հիմի էլ լսենք»: Մեծ ոգևորություն կա այժմ այստեղ» («Մշակ», 1878, № 43):

Նույնպիսի համայնք ունեւր և Խ. Աբովյանը Կ. Պոլսում, որի «Աղասու երգը», «Վերքից հատվածներ» երգվում ու արտասանվում էին Կ. Պոլսի երիտասարդական համալսարաններում, հափշտակութեամբ ընթերցվում էր «Վերք Հայաստանին»:

Եթե առաջին տասնամյակներում Աբովյանի անունը հիշատակվել է արևմտահայ մամուլում գերազանցապես մեր հիշատակած «Արշալույս Արարատյանի» տպած հոդվածի, կամ Պարբերական նրա՝ Մասիս սարը բարձրանալու առնչությամբ, ապա 60—70-ական թվականներին արևմտահայ դեմոկրատական շերտերում նկատվում է «Վերք Հայաստանի»-ի ուղղակի ազդեցությունը:

Ամենայն հավանականությամբ «Վերք Հայաստանի» վեպը արտասահման է ընկել հենց հրատարակված թվին: Հնարավոր է, որ նույն թվին նա հասել է և Փարիզ, Ստեփան Ոսկանի ձեռքը, Պոլսի՝ Հ. Սրվաճյանի ձեռքը: Համենայն դեպս Սրվաճյանի «Մեղվի» շուրջ համախմբված դեմոկրատական մտավորականությանը ծանոթ էր «Վերքը»: «Մեղուն», «Աղասու խաղից» մի հատված տպագրել էր «Վերքի» լույս ընծայումից մի տարի առաջ՝ 1857 թվականի հուլիսի 15-ին, անշուշտ արտատպելով Գամառ Քաթիպայի հայտնի «Ազգային երգարանից», որը լույս էր տեսել Պետերբուրգում՝ դրանից մեկ տարի առաջ, 1856 թվին¹:

Գամառ Քաթիպայի երգարանի վերնագրի «Հին և նոր գործա-

Ռուս-թուրքական պատերազմին նախորդող տարիներին Կ. Պոլսում վարդան Մամիկոնյանի, Տիգրան մեծի նկարներից ավելի Նալբանդյանի նկարներն էին մեծացվում ու հազարներով վաճառվում լրագրավաճառների մոտ, կրպակներում: Թերթերում հայտարարություններ էին լույս տեսնում Նալբանդյանի նկարների վաճառման վերաբերյալ:

Նալբանդյանի ազդեցությունը այնքան խոշոր էր երիտասարդության վրա, որ երբ 1876 թվականին հիմնվում է «Արարատյան» ընկերությունը, որի նպատակն էր օգնել զավառին, գյուղերում դպրոցներ բաց անել, այդ ընկերության անդամներից Արփիարյանը առաջարկում էր ընկերությունը կոչել Մ. Նալբանդյանի անունով:

«Վիպագրի» ընկերության անունը ընտրանդանց՝ դնել,—գրում է իր հուշերում Արփիարյանը: Կովկասի հեղափոխական բանաստեղծը գրում էր մեր պատանեկության սրտերը: Սիրիլ մեռած էր Նալբանդյանից իբր հեղափոխական ու «Ազատ» աստվածը՝ իբր իսկ սրտին դուրս ժայթքած էր մեկ ցատկով ... «Ազատն աստվածը» միշտ մեր ազգային երգն էր... անջնջելի հիշատակ մը թողած էր սրտերնուս վրա » (սուր կյանք, 1890, № 14):

¹ Աղդային երգարան հայոց—Մաղկաբաղ հին և նոր զարձակական ամեն պարունակության երգերու կամ տաղերու, այլբենի կարգով աշխատասիրեց Գամառ Քաթիպա Մ. Պետերբուրգ, 1856:

ծախան երգեր» արտահայտությունը ցույց է տալիս, որ «Աղասու խաղը» 19-րդ դարի կեսերին արդեն երգվում էր ժողովրդի մեջ և անհամականական չէ, որ անցած լինե՞ր նաև արևմտահայերի մոտ և «Մեղուն» էլ «երգարան»-ից արտատպեր այն երգերը, որոնք ծանոթ էին արևմտահայերին («Հայոց աղջիկներ», «Աղասու երգը» և այլն), մանավանդ որ այդ երգերը թե «Երգարան»-ում և թե «Մեղուն» տպագրված են անստորագիր:

Այդ նույն երգերից մի քանիսի, նաև Իզմիրի «Մաղիկ» ամսագրում տպագրվելը ենթադրել է տալիս, որ դրանք ծանոթ էին արևմտահայերին:

Խաչատուր Աբովյանի մասին առաջին լուրջ հոգովածը գրել է Ստեփան Ոսկանն իր խմբագրած «Արևմուտք» թերթում, որտեղ խոսում է Աբովյանի կենսագրության մի քանի ուղենշային դեպքերի մասին ու վերլուծում «Էկերք Հայաստանի» վեպը:

Ոսկանի հոգովածաշարքը լույս է տեսել «Արևմուտք» պարբերականի 1859 թ. երեք համարներում (թիվ 6, 7 և 10):¹

Առաջին հոգովածում խոսվում է Աբովյանի կենսագրության մասին, ծանոթացվում նրա անձնավորությունը, հիշատակվում է անհայտացման վերաբերյալ տարածված կարծիքները:

Ոսկանի վկայությամբ Աբովյանի անունը իրեն, հետևաբար և ուրիշ արևմտահայ մտավորականների, հայտնի է եղել վաղուց՝ «շատ տարեկան ի վեր», իսկ «Էկերք Հայաստանի» վեպը նա ստացել է «երևանցի ազգասեր բարեկամներու շնորհիվ»: Ոսկանն ըստ երկվույթին ունեցել է մի մտերիմ գաղափարակից, որը եղել է գուցե Աբովյանի աշակերտներից կամ՝ համեմայնդեպս, նրան շատ մոտիկ մարդկանցից մեկը: Այդ մասին նա ունի որոշակի հիշատակություն: Մեջ բերելով Աբովյանի անհայտացման դեպքը, գրում է. — «Այս տրտում դեպքը մեղի պատմողը դժբախտ հեղինակին աշակերտներեն մեկն է և չի կրնար Աբովյանին անունը հիշել առանց ամոռալու անոր ճակատագրին և մեր ազգին վրա, որ հագվադուռ տաղանդ մը կորուստ անմեկնելի կերպով»:²

Թե ով է եղել Ոսկանի «երևանցի ազգասեր բարեկամը», Արո-

¹ Մտանագրական ցուցակներում այս աղբյուրը զարմանալի կերպով գրեթե միշտ ցույց է տրվել «Արևմուտք»-ի երկու համարներ՝ 6 և 7-ը՝ անտեսելով 10-րդը, ուր տպագրվել է Ոսկանի հոգովածի վերջին մասը:

² «Արևմուտք», 1859 թիվ 6, էջ 41:

վլանի աշակերտներից ո՛րը, զժբախտաբար հայտնի չէ, բայց հոգ-
վածից երևում է, որ այդ անձնավորությունը եղել է Արտվյանին
շատ մոտիկից, իր անձնական կյանքում ու խոհերի մեջ ճանաչող
մի մարդ։ Ոսկանը հաղորդում է այնպիսի մանրամասնություններ
Արտվյանի բնավորության, սովորությունների, հակումների վերա-
բերյալ, որոնք չէր կարող քաղած լինել «Վերք Հայաստանի»-ից
կամ «Հյուսիսսփայլ»-ում Ստ. Նազարյանցի հաղորդած կենսա-
գրական մի քանի տեղեկություններից,¹ որոնք լույս տեսած լինե-
լով մեկ տարի առաջ, 1858 թվին հնարավոր էր, որ ծանոթ լինեին
Ոսկանին։

Անշուշտ Ոսկանը այդ թվին ծանոթ է եղել նաև օտարազգի-
ների կարծիքներին, նա մեջբերումներ է կատարում ոչ միայն մեզ
հայտնի եմբոպացիների գրածներից (Վազներ) այլև անծանոթ
ֆրանսիացիներից, որոնք իր հետ ընեցած նամակագրությունների
մեջ գրվածներում են խոսել Արտվյանի մասին։

Ոսկանը նույն ժրեհանցի բարեկամից՝ պետք է իմացած լիներ
նաև Արտվյանի անհայտացման վերաբերյալ այն կարծիքները, ո-
րոնք մինչև այսօր էլ դեռ հուզում են Արտվյանով զբաղվողների
մտքերը։ Ոսկանի կարծիքով անհավանական է Արտվյանի Սիրի-
աքաղաքներում նա գտնում է, որ ինչքան էլ որ Արտվյանը «վաճվոտն
երևակայություն և մեծ հայրենասիրություն է ունեցել», այնուամե-
նայնիս նա կարող էր իրեն զսպել և օրենքի սահմանած գծից
դուրս չբալ։ Ոսկանն ավելի հավանական է համարում Արտվյանի
ինքնասպանությունը։ Այս կարծիքը հիմնավորելու համար մեջ է
բերում «Վերքից» ընդարձակ ցիտատներ, որոնք վկայում են Ար-
տվյանի հոստահատության նոսրաները, անձնասպանության որոշ հա-
կումը։

Հետաքրքրականն այն է, որ Ոսկանը՝ հակվելով ինքնասպա-
նության վերաբերյալ կողմը, ինքնասպանությունը բացառապես կա-
պում է հասարակական պատճառների հետ։ Նա Արտվյանին ներկա-
յացնում է իր միջնավայրում չգնահատված, չհասկացված ու չըմ-
բռնված մի մեծություն, կղերականության կողմից արհամարհ-
ված ու հալածված մի մարդ։ Ինչպես հայտնի է, Ոսկանի այս են-
թադրությունը ունի իր շատ որոշ հիմնավորումը։ Էջմիածինը նրան
համարում էր լուսավորչական կրոնից հեռացած, օտարացած մի
մարդ։ Նույնիսկ Արտվյանին սիրող շատ մարդիկ զգուշանում էին

¹ «Հյուսիսսփայլ», 1858 թ. էջ 144—148։

երա հետ մտերմական կապեր լուծենալուց: Մենք պատահական չենք համարում նաև Թիֆլիսի «Կովկաս» խմբում առհասարակ Աբովյանի անվան շուրջ պահպանված քար լուսթյունը՝ նույնիսկ երանից թարգմանական էջեր տպագրելիս, այնինչ նույն «Կովկասի» էջերում շատ ու շատ երկրորդական, երրորդական անձնավորությունների, գրողների, հասարակական գործիչների անունները լույս էին տեսնում հաճախ Անգամ Աբովյանի գործունեության մասին խոսելիս, Աբովյանի գաղափարական դպրոցի կյանքը նկարագրելիս «Կովկասը» զգուշացնել է Աբովյանի անունը տալուց:

Ստեփան Ոսկանը Աբովյանի կենսագրությանը նվիրված հոդվածը վերջացնում է հետևյալ ջերմ տողերով:

«Այլ, հուսահատություն, թե դիպված, անհնարին է, որ իր վրա շողբանք և գրագետներու համակրությունը չգրգռենք իր հիշատակին համար: Ոչ, չպիտի լավի, որ իրավունք ունեք, հրք կղբեր «Մեկ օր էլ դու վեր կրնկեսս, կմեռնեսս, մեկ ողորմիս ասող էլ չես ունենար»: իր աշակերտները և այս տողերը գրողը իր վրա պիտի գլխան միշտ, երբեք չպիտի դասեն զինքը այն սուտ ազգասերներու կարգը, որք անձնական փառքի համար ամեն իրավունք ոտքի տակ կառնեն և որք գրիչ ունենալով ձեռքերնին, երկու տող շուղեցին իր վրա գրելը»¹

Ոսկանի վերջին ակնաթիւր վերաբերում է անշուշտ արեւիահայ ինտելիգենցիային, որը բացի Մ. Նալբանդյանցից ու Ստ. Նազարյանցից, քար լուսթյուն էր պահպանել Աբովյանի շուրջը ու միայն «Արեւմուտքի» հիշյալ հոդվածի լույս ընծայումից մեկ տարի հետո՝ 1860 թվականին, Մ. Աղաքեկյանը «Կոռնկ Հայոց աշխարհի» հանդեսում խզում է լուսթյունը և առաջին ընդարձակ կենսագրական տեղեկությունները տալիս Աբովյանի մասին:²

Ոսկանի երկրորդ և երրորդ հոդվածներում խոսվում է «Վերք Հայաստանի» վեպի արժանիքների մասին, ընդարձակ մեջբերումներ կատարելով «Վերք»-ից:

«Արեւմուտքի» խմբագիրը Աբովյանի «Վերքը» քննության է առնում երկու տեսակետից: Նախ՝ ժանրաբանում է այն, որպես բանասիրական, ազգագրական հարուստ նյութ պարունակող մի աշխատություն, որը մանրամասն տեղեկություններ է տալիս հայ ժողովրդի նիստ ու կացի, բարքերի, սովորությունների, կենցաղի մասին: Եվ երրորդ, «Վերքը» քննության է առնում որպես վեպ,

¹ «Արեւմուտք», 1859 թ., էջ 42.

² «Կոռնկ Հայոց աշխարհի», 1860, էջ 866—875.

այդ բառի ժանրային առումով, կանգ առնելով նրա թե դադարա-
բախտի թուլանդակությունը և թե գեղարվեստական արժանիքների
միջոց:

Ոսկանին ամենից շատ ուրախացնում է այն, որ Աբովյանը
առաջինը փորձել է գեղարվեստական կրթականության նյութ դարձ-
նել ոչ օտարների կյանքը, հերոսությունները և ոչ էլ հայ ժողո-
վրդի խոր անցյալի դեպքերը, այլ ժամանակակից կյանքի հուզող
հարցերը իրենց կոնկրետ հերոսներով: Նա գտնում է «վերքի» հե-
ղինակին, որը «օտար ժողովուրդները ու գյուցազունները թողնե-
լով կամք ըրեր է մեր քաղերեն մեկը ընտրել, անոր վարքը վիպա-
կան ձևով դարդարել և ազգին առջև դնել, որպեսզի տեսնե, կար-
գաս և սիրվի»:¹

Ոսկանը հրձվանքով է նշում, որ Աբովյանը հրաժարվել է
հարուստանությունից, աստվածաշնչից և կյանքը քննել է «փիլիսո-
փայի աչքով», համոզվել է, որ «ժողովուրդը թե ընտանի և թե
հրապարակի կյանքին մեջ այն գործերը կը փրեն, այն կիրքերով
կզմայի, որը հեռուեն կամ մոտեն արձագանքն են մարդկային
զգացումներու և հայրենիքի փառքին կամ աղետքին»:² Ըստ Ոս-
կանի Աբովյանի մեծագույն արժանիքներից մեկն էլ այն է, որ նա
առաջինը մտախելից շփվել է բուն աշխատավոր ժողովրդի հետ,
լսել նրա անգիր ավանդությունները, գրի առել դրանք ու հրաձգել
ընթերցողներին: «Աբովյանը գեղջուկին վարքը կը նկարագրե,
վարք, ուր երբեմն ավելի քաջություն և վսեմություն կա, քան թե
թագավորի մը գործերուն մեջ»:³

Հոգաձորի շարունակության մեջ Ոսկանը փորձում է հիմնավո-
րել այն կարծիքը, որ հայ ժողովրդի թշվառության պատճառներից
մեկն էլ եղել է այն, որ ունենալով հանդերձ արիության, քաջու-
թյան, համարձակության ու խիզախության սքանչելի օրինակներ,
բազմաթիվ անձնագոհություններ, կարող լինելով հանդերձ ներ-
քին և արտաքին թշնամու դեմ հերոսական կռիվ մղելու, մարդիկ
միշտ խուսափել են այդ բոլորը նկարագրելուց, դրանցով երիտա-
սարդներին ոգևորելուց և հայ ժողովրդին նկարագրել են հյու հնա-
զանդ մի մասսա: «Արոնամու եռանդ մը միշտ խավարեր է իրենց
միտքը»:⁴

¹ «Արևմուտք», 1859, 6, էջ 54:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

Ստ. Ոսկանի հոգվածաշարքում լայն տեղ է տրված Արտվյանի լեզվին ու ոճին:

Հայտնի է, որ Ստեփան Ոսկանը արևմտահայ աշխարհաբարի ամենամեծ շատագույներից էր: Նա հետևողական և համառ պայքար է մղել Մխիթարյանների ոչ միայն պահպանողական գաղափարախոսության, այլև նրանց կեղծ ու շինծու, մասսաներին անհասկանալի գրաբարի դեմ:

Ոսկանից առաջ ամբողջ մեկ տասնամյակ ուժեղ կերպով բորբոքվել էր գրապայքարը և աշխարհաբարը հիմնականում իր տեղը նվաճել էր գրականության ու մամուլի մեջ: Արդեն հրապարակի վրա էին նիկողայոս Զորոյանի «Ընթերցասիրությունը», Գ. Օտյանի «Առաջարկություն աշխարհաբարի վրա» գրքույկը, Ն. Ռուսինյանի «Ուղղախոսություն» առաջաբանը, որոնք արևմտահայ աշխարհաբարի առաջին անկյունաքարերն են հանդիսանում: Աշխարհաբարով լույս էին տեսնում մի շարք թերթեր՝ «Արշալույս Արարատյան», «Մասիս» և այլն: Նույնիսկ պահպանողական բանակը իր հրատարակությունները կատարում էր նոր լեզվով: Աշխարհաբարով էին լույս տեսնում Մխիթարյանների «Թաղամվեպ» ու «Եվրոպա» պարբերականները, հայ լուսավորչական եկեղեցու գաղափարախոսությունն արտահայտող պահպանողական «Երեսկը», որովհետև գրաբարը որպես լայն հաղորդակցության միջոց դադարել էր գոյություն ունենալուց:

Ոսկանը Փարիզում շարունակում էր աշխարհաբարյանների սկսած գործը և իր «Արևմուտք» պարբերականում կոկում, հզկում էր արևմտահայ աշխարհաբարը, այն հարստացնում նոր տերմիններով, երբեմն ընկնելով ծայրահեղության մեջ ու փորձելով գրել նահապետ Ռուսինյանի առաջարկած արհեստական սուղղախոսությամբ: Պայքարը գրաբարի դեմ ոչ միայն չէր դադարել, այլ շարունակվում էր ավելի մեծ կատաղությամբ և հասկանալի է, որ Արտվյանի «Կերթը» աշխարհաբարյանների ձեռքին կարող էր դառնալ մի լավագույն զենք՝ գրաբարամուլների դեմ պայքարելու համար: Ահա թե ինչու Ոսկանն իր հոգվածաշարքում լայն տեղ է տվել Արտվյանի լեզվին:

Ենչպես կերևի, — գրում է նա, — պարոն Արտվյանը շատ հեռառես ազգասիրություն ուներ և զգալով ի վերջե, որ գրաբար լեզուն, մանավանդ այն, որ վենետիկի վանքին հետևելով կը գրվի, արգելք է, քան թե գործի մեր առաջ երթալուն, իր գրագետի փառքը կը զոհե և կսկսի հին գրություններն հրաժարիլ: Այսօր քիչ ուսում-

նական կա, որ իր կարծիքին չըզլա, և իր ըրածը չգովեալ: Ապա շա-
շունակում է ... Կի հասկնա ժողովուրդը, կ'ըմբռնեն անոր միտում-
ները, կը շոշափեն անոր վերքը, բայց կը տրտմի, հայու սիրտը
հայու քնքան չունի... Կը տրտմի, որ օտար լեզվով և օտարին հի-
շատակովը հայ սիրտը կ'ըրոտնու և միտքը կը դնեն այս ազգաւեր
սովորութիւններն դեմ գինիլ: Կ'ընտրեն ռամիկ լեզուն, և կաշխատի
գրել ինչպէս ռամիկը կը խոսի, այն աստիճան կը հաշողի, որ
դրամիկը կարդալու սեր մը կ'զգաս:¹

Արեւմտահայ պահպանողական բանակը միշտ էլ շկարողացաւ
հանդուրժել խաչատուր Աբովյանի աշխարհաբարը, այն համարեց
«ղոնհիկ» բառերով լի մի լեզու: Այդ կարծիքին էին մանավանդ
Մխիթարյանները, որոնք այս կամ այն առիթով շէին թաքցնում
իրենց վերաբերմունքը:

Մխիթարյանները Աբովյանի նկատմամբ ունեցած իրենց ատե-
լության մեջ այնքան առաջ էին դնում, որ նույնիսկ խուսափում
էին նրա անունը հիշելուց, անգամ այն դեպքում, երբ այդ ան-
հրաժեշտ էր: Օրինակ, Վեննայի Մխիթարյանների օրգան «Եմբո-
սան», նկարագրելով Պարրոտի Արարատ սարը բարձրանալը, խո-
սում է նրան ուղեկցող մարդկանց մասին, բայց Աբովյանի անունը
չի հիշատակում: Խոսում է այն մասին, թե իբր կասկածի տակ է
առնվել Պարրոտի մինչև Մասիս սարի գագաթը բարձրանալու
փառքը, նրան ուղեկցող մարդկանցից երկուսը գրավոր վկայու-
թիւն են տվել, էլի խուսափում է այդ վկայութիւնը տալուց: Աբո-
վյանի անունը հիշելուց:² Նույնիսկ այնպիսի խոշոր գիտնական,
ինչպիսին է Ա. Այստընյանը, իր Քննական քերականութիւն արդի
հայերեն լեզվի» աշխատութեան մեջ սքանչելի կերպով հիմնավո-
րելով հանդերձ աշխարհաբարի վերջնական հաղթանակը և զար-
գացման օրինաչափութիւնը, որոշ վերապահում է անում «Վերքի»
լեզվի մասին և ասում թե այդ գործը ըստ կարի ռամիկ լեզվով
գրված տաճկախառն, մի երկ է:³

Անշուշտ Մխիթարյանների այս վերապահումը բոլորովին պա-
տահական բան չէր և չպետք է միայն լեզվի խնդրով բացատրել:
Աբովյանի գաղափարական թշնամիները լինելով՝ նրանք առհա-
սարակ թշնամական դիրք էին բռնել մեծ լուսավորչի նկատմամբ:

¹ «Արեւմուտք», 1859, 7, էջ 34:

² «Եմբոսան» 1860 № 26:

³ Հ. Ա. Այստընյան. — «Քննական քերականութիւն արդի հայերեն լեզ-
վի», էջ 235:

Ոսկանը միանգամայն այլ կարծիքի էր: Մխիթարյանների թերություն համարածները նա նշում է հենց որպես Աբովյանի մեծագույն արժանիքները: Նա արդարացնում է Աբովյանի՝ վեպի նյութը ժողովրդի կյանքից վերցնելը, ժողովրդի սովորությունների նկարագրումը, բարբառով գրելը, նույնիսկ այդ բարբառի մեջօտար բառերի առկայությունը և այդ փացատրում է լեզվի օրինաչափ զարգացումով, տնտեսական և հոգևոր պայմանների թելադրումով, հետևաբար այն համարում է ոչ թե թերություն, այլ առավելություն: Ոսկանը գրում է.

«Իր ոճը ռամկի բերանը ըլլալով, կատարելապես կը հայտնեայն ամեն փոփոխությունները, որ մեր լեզուն ընդունեց ժամանակի, կլիմայի, օտարի և առօրյա գեպքերու ազդեման: Այս փոփոխությունները միշտ խանգարում չեն կրնար սեպվիլ և հետևաբար արհամարհմիլ: Ընդհակառակը շատ հեղ ընդունելի և գովելի են: Անհնարին է, որ լեզու մը անփոփոխ մնա, վասնզի միտքը միշտ կը շարժի և լեզուն, որ թարգման է, պետք է որ հնազանդի իր շարժումներուն»: ¹

Այսքան բարձր կարծիք ունենալով հանդերձ հաշատուր Աբովյանի լեզվի, թեմատիկայի, նրա արտահայտած գաղափարախոսության մասին, Ոսկանը կատարել է մի վերապահում, որով անշուշտ տուրք է տվել ժամանակի տիրապետող ըմբռնումներին: Նրա կարծիքով իր բոլոր արժանիքներով հանդերձ գովար է «վերք Հայաստանի» վեպը դատել «եվրոպական կանոններով, վասնզի, ինչպես ըսինք, ռամիկներու համար, և ռամիկ ոճով գրված է այն և իբրև գրական շենք մի չընծայվիր մեր առջև»: ²

Ոսկանի սխալն այստեղ այն է, որ նա՝ սուր կերպով քննադատելով կյանքիցմի հոռոմ ու վերամբարձ ոճը, առաջ քաշելով հանդերձ ժողովրդական գրականության անհրաժեշտությունը, չի կարողացել ամբողջովին ըմբռնել բուն ժողովրդական գրականության էությունը և շարունակել է այդ գրականությունը գիտել «եվրոպական կանոնների» պահանջով: Ոսկանը Աբովյանի վեպի թերությունը վերադրել է նրա գերմանական դաստիարակությանը:

«Գերմանական ճապաղություն մը, շատ կրկնություններ, և ասիական առավելություններ կտիրեն հոն», — գրում է նա:

Այդ սխալն անելով՝ Ոսկանն իսկույն կատարում է վերապա-

¹ «Արեմուտք», 1859, 10, էջ 74:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

հոլթյուն և գրում է. «Բայց այս պակասություններու քով, հայրենական վառվռուն սեր մը, հնարավոր երևակայություն մը և նորը դիտումներ կգտնվի գրեթե ամեն էջերու վրա... Կարգացողը կարծես թե Հայաստանի գլուղերու մեջ կը փոխադրվի և համարյուն եղբայրներու պարզություն, գոհ շքավորության, երբեմն ալ սոսկալի աղետներու մասնակից կըլլա, տեղ տեղ այնպիսի մանր և փափուկ նկարագրություններ կան, որ Բաղդակի և Էթեն Սուփի գրածներէ վար չեն մնար և փայասանի թանկագին տաղանդ մը կհայտնեն»¹

Հայտնի է, որ Ոսկանի սխալ մեկնաբանությունը շատ խիստ քննադատության ենթարկեց ուղեւորի զեմոկրատ Միքայել Նալբանդյանը։ Նալբանդյանն իր «Մեռնիա հարցուկ»-ի ծանոթագրություններից մեկում ջերմ կերպով ողջունելով Ոսկանի հոգվածը, բարձր է գնահատում նրա մատուցած ծառայությունը Արուսյանին ծանոթացնելու գործում և գրում է.

«Փարիզի «Արեւմուտք» անունով հայկական օրագիրը, որը հրատարակվում է ներկա 1859 հունվարից, արդո Ստեփաննոս Ոսկանյան գիտնական պարոնի ձեռքով, յուր վեց համարի մեջ առիթ ստանալով այս գրքի հայտնութենից, խոսում է Արուսյանի վարքի վերա, իսկ 7 համարի մեջ հայտնում է յուր կարծիքը «Վերջ Հայաստանին» անունով գործի մասին։ Առհասարակ գիտուն հրատարակողը «Արեւմուտքի» գովությունը խոսում է Արուսյանի մասին և հասկացել է բոլորովին թե գրքի խորհուրդը և թե հեղինակի արժանավորությունը, բայց այդ աշխատության մասնավոր կողմերին վերաբերված մի քանի կարծիքների մեջ չեմ կարող համաձայնիլ պրն. Ոսկանյանի հետ»։

Նալբանդյանը չի բնորոշում Ոսկանի այն դիտողությունը, թե «Վերջը» «Ռեանկի համար է և ռամկի ոճով գրված է»։

Ռեանկի բառը լատ հերուլթին Ոսկանի մոտ շատ ավելի նեղ իմաստ է ունեցել. նա միայն անգրագետ մասսա է հասկացել, իսկ Նալբանդյանը հասկանում է ամբողջ ժողովրդին, դուրս թողնելով նրանից միայն փոքրամիջի վերնախավին։ Նալբանդյանը գրում էր. «Համաձայն չեմ։ Բոլոր ազգի համար է գրված. այնտեղ կա ուսանելիք ոչ միայն շինականի համար, այլև քաղաքացու, այլև հայոց կիսատ-թերատ ուսումնականների համար ևս»²

Ուշագրավ է, որ այն, ինչ որ Ստեփան Ոսկանը համարում է

¹ «Արեւմուտք», 1859 թ. № 7, էջ 55:

² Մ. Նալբանդյան, «Ներկերի լիակատար ժողովածու», հատ. 1, էջ 280:

գերմանական դատարարական արդյունք, նախանշյալն րացատրում է բուն հայ ժողովրդի ազդեցութեամբ:

«Էնզվի և ոճի ճապաղությունը, — գրում է նախանշյալն, — հետևանք չէ բանաստեղծի գերմանագիտութեանը, այլ բուն ազդեցութեան տեղական ժողովրդի կյանքին և միտք հայտնելու ձևերին: Նույնանշան բառերի անհամ կրկնութիւնը տեսանում ենք, այո, բայց շփոթանանք, որ Արովյանցի խորհուրդը է գրել այնպես, որ անկիրթ ժողովուրդը չկարծէ թէ գիրք է կարդում, այլ կարծէ թէ մի մարդ խոսում էր յուր հետ»¹:

Իր հիշյալ փոքր վրիպումով հանդերձ Ստեփան Ոսկանի հոգեվածաշարքը մնում է Արովյանի մասին գրված առաջին լուրջ ուսումնասիրութիւնը: Կարևորն այն է, որ Ոսկանը սոսկ հիացող չի եղել Արովյանի ստեղծագործութեան նկատմամբ: Նա միաժամանակ կրել է Արովյանի գաղափարական և գրական ուժեղ ազդեցութիւնը և այդ ազդեցութեամբ գրել է մի վիպակ «Հայ դուցազնուհի մը» վերնագրով, որի սյուժեն բովականաչափ նման է «Վերքի» սյուժեին: Այստեղ էլ հիմնականը հայ ժողովրդի պայքարն է պարսիկ բռնապետութեան դեմ: Այստեղ էլ առկա է հայ դուցազնուհու արևանդումը Հյուսէին խանի Ֆառաշների կողմից, նրա շարժարտւմը, անձնատուր չլինելու անհողորդ կամքը, նրա սիրած երիտասարդի պայքարը պարսիկների դեմ և այլն: Այստեղ էլ խոսվում է Երևանի հռչակավոր բերդի մասին, Զանգու գետի մասին:

Առհասարակ «Վերք Հայաստանի»-ի շունչը շատ որոշակիորեն իր վրա կրելով հանդերձ, Ոսկանի գործը իր թէ գաղափարական և թէ գեղարվեստական արժանիքներով հեռու է «Վերքի» հետ համեմատվելուց:

Եթէ 60-ական թվականներին Կ. Պոլսի առաջադիմական տարրերի կենտրոնն էր «Մեղուն», ապա Իզմիրում այդպիսի կենտրոն էր Գ. Զիլինգիրյանի «Մաղիկը», ուր հիմնական ուժերը՝ Գ. Զիլինգիրյանը, Մ. Մամուրյանը, Արմենակ Հալվունին արտահայտում էին ժամանակի առաջավոր գաղափարները և հանդիսանում են արևմտահայ խոշոր լուսավորիչներ: Նրանք իրիզախ ու համարձակ սլաքաք են մղել ռեակցիոն տարրերի դեմ: «Մաղիկը» վալելում էր մեծ հեղինակութեան առաջավոր երիտասարդութեան մեջ: «Մաղի-

¹ Մ. Նախանշյան, լերկերի լիակատար ժողովածու, հատ. I, էջ 280:

կընչեմ էջեր է նվիրել Նալբանդյանին, միշտ հիշատակելով նաև Աբովյանի անունը:

1861 թվականի նոյեմբերի 18-ին, երբ Մ. Նալբանդյանը Ալեքսանդրիայից հասնում է Իզմիր, «Մաղիկ» շուրջ համախմբված երիտասարդներից մի քանիսը, որոնք նաև «Հաշտենց» և «Կապու-րական» ընկերությունների անդամ էին, դիմավորում են մեծ ուն-լուցիոններին և հանդիպում ունենում նրա հետ:

«... Իր տեսությունը թեև կարճատև եղավ, — գրում է «Մաղի-կը», — սակայն մեր հիշողությունը համակրություն այնպիսի դրոշ-մով մը կնքեց, որ ժամանակին թեև անկարող պիտի լլլա սրբիլ և ջնջելու¹:

Եվ իսկապես այդ տողերը գրողները շնորհիվ Նալբանդյա-նին: Երբ 1866 թվին լավեց Նալբանդյանցի մահը, առաջին զայ-րույթի բողոքը բարձրացնողը եղավ Իզմիրի «Մաղիկը»:

Մամուլյանը՝ խարազանելով «Հայկական աշխարհ» պարբերա-կանի դավաճանական վերաբերմունքը դեպի Նալբանդյանը, գրում էր.

«Այսպես ինչպես Աբովյանը, և իր մահը անվրեժ կմնան, նույնպես կմնան և Նալբանդյանը և իր մահը մոթին մեջ»:²

Նույն հոգևածի շարունակության մեջ Մամուլյանը գրում էր, որ հաճելի բան է սկզբունքի համար մեռնելը, թե այդպիսի նա-հատակություններն են, որ ապահովում են մարդկության առաջա-դիմությունը: Ուստի այժմյան դարում, երբ կա տպագրություն, մարդկանց սպանելով հնարավոր չէ սպանել նրանց դադարա-նելը:

«... Անօգուտ է, այո, — գրում էր նա, — վասնզի եթե Նալբան-դյանը Աբովյանի պես աներևույթ լիներ անգամ, ազատասեր դրիչները չպիտի դանդաղեին անոր նահատակության պարագաները փնտռել, երևան հանել և հռչակել, ինչպես որ այսուհետև երկա-րորեն ևս պիտի հռչակվին անշուշտ, եթե ոչ ի Ռուսաստան, դե՞ չալուր, վասնզի Նալբանդյանը, ինչպես կենդանության ատեն, նույնպես մահվանեն հետև, պիտի դրոժե ազգին մեջ, քանի, որ շղթան և տուրը չեն կրնար կաշկանդել և սպանել այն լուսառու դադարաւորները, որոնց հոգևոր կանգնեցավ նա և որոնք իբրև ամպրոպային փոթորիկներ կորոտան թագադիր բռնավորներու գլուխներուն վրա, մինչև որ փայլակն ու կայծակը պայթին և թաք

¹ «Մաղիկ», 1861, էջ 120.

² «Մաղիկ», 1866, էջ 496.

ու գլխին աշխին տողորին:... Նախանդյանցի ազատագրական հայ-
րենասիրությունը անդադար հրավեր մ'ունի կարգալու մեզ և ազգը
նվիրական պարտք մը կատարելու:»¹

* * *

60—70-ական թվականներին իշխող կղերա-պահպանողական
և լիբերալ գաղափարախոսություն համարձակ ու որոշակի
դիրքավորումով հրապարակ է իշխում Սեդրակ Տեր Սարգսենցը, իր
«Կառարանի մը կյանքը» բանաստեղծությունների ժողովածուով և
«Շահենն ի Սիպիր» շեշտված քաղաքական վեպով,² որը արժա-
նանում է նախանդյանի «Երկրագործության» բախտին, արգելվում
է, բռնագրավվում ոչ միայն Թյուրքիայում, այլև Ռուսաստանում:

Ահա այս բացառիկ աշխատությունն էլ իր վրա կրում է Խ.
Արտվյանի և Մ. Նախանդյանի շատ որոշակի գաղափարական,
նույնիսկ գրական ազդեցությունը: Մեր նյութից դուրս համարելով
Նախանդյանի ազդեցության քննարկումը, կանգ առնենք այն մի
քանի բնորոշ կետերի վրա, որոնցով Տեր Սարգսենցը մոտենում է
Խաչատուր Արտվյանին:

Այդ վեպի մեջ Տեր Սարգսենցը՝ հավասարապես սուր, ուղն-
շացնող քննադատություն է ենթարկում ինչպես ցարական բյուրո-
կրատիան, ցարիզմի ազգային քաղաքականությունը, որի պատճա-
ռով Ռուսաստանը դարձել էր «ազատամիրտ մարդոց բանտ», նույն-
պես և տնտեսական քաղաքական ավելի ունակցիտն պայմաններում
գտնվող սուլթանական Թյուրքիան: Տեր Սարգսենցը առաջինն էր
արևմտահայ իրիկանության մեջ, որ սոցիալական անհավասա-
րությունը դարձրեց վեպի նյութ, ցույց տվեց, որ մինչդեռ Ս.
Պոլսում հայ բուրժուազիան եվրոպական երկրների մարդասիրու-
թյան վրա հույս դրած խաղում է հայ ժողովրդի բախտի հետ, գա-
վառում հայ գյուղացիությունը ապրում է ամենազաժան պայման-
ներում, ենթարկվում կրկնակի, եռակի շահագործման ու ճնշման:
Մի կողմից պարտքատերն է գյուղացու մեջքին նստել, մյուս կող-
մից՝ «թրով թվանքով մարդիկ», այսինքն պետական պաշտոնյանե-

¹ «Ծագիկ» 1868, էջ 490:

² «Շահենն ի Սիպիր» վեպը գրված է 1871 թվին, բայց լույս է տեսել
1877 թվին:

րը, և վերջապես «սեւավոր մարդիկ»՝ այսինքն հոգևորականութիւնը: Ահա այս երրորդութիւնն է, որ քամում է հայ գլուխացու արշուներ, խլում նրա նսկատի քրտինքով ձեռք բերած հացի կտորը:

Ո՞րն է Տէր Սարգսնցի քաղաքական համոզմունքը, պայքարի նրա առաջարկած ուղին: Այն՝ որ հայ ժողովրդի փրկութիւնը չի կարող սպասվել ոչ աստծուց, իր խոսքով ասած՝ «հոգևոր տիրութեան», ոչ «ստամբոլա պատրիարքին», ոչ «Էջմիածնա կաթողիկոսին», ոչ «թագավորին», այլ հայ ժողովրդի ազատագրութիւնը կարող է ձեռք բերվել միայն և միայն բուն այդ ժողովրդի շանքերով:

«Շահենն ի Սիպիր» վկայի սյուսեն նույնպես շատ է հիշեցնում «Վերք»-ի սյուսեն: Այստեղ էլ, տիրող բռնապետական կարգերի դեմ ըմբոստացող Շահենը հարկադրված է թողնել իր սիրելի հայրենիքը ու թափառել այս ու այն կողմ, փրկել թշվառների կյանքը՝ ազատել կանանց բռնադատիչների ճիրաններից:

Որ Տէր Սարգսնցը Շահենի կերպարը գծելիս նկատի է ունեցել Աղասուն, այդ ամեն կասկածանքից վեր է: Շահենն էլ նույն հոգևորական կաշկանդումների, աղոթքների, հեղձուցիչ մթնոլորտից փախչելով այդ բոլորը սուր քննադատելով սկսում է իր գործունեությունը: Շահենը Աղասու նման որոշ սանտիմենտալ գծեր ունի, ազգասիրութիւնը նրա մոտ արտահայտվում է մի տեսակ բուռն կարոտով և ինքն էլ շատ հաճախ, ինչպես Աղասին, սիրում է հայրենասիրական զեղումներ կատարել, խոսել, երգեր երգել հայրենիքի մասին:

Ինչպես Աղասին, այնպես էլ Շահենը իր գործունեության մասնավանդ Տաճկահայաստանյան շրջանում, մտահոգված է հայ ժողովրդի փրկութեան գործով, հենց նույն Հայաստանի վերքը բուսելու դուրս եկած մի հերոս է նա:

Քաղաքական տեսակետից Աղասու կերպարը անշուշտ ավելի խտացած է, ամբողջացած, տիպականացված: «Շահենն» էլ ունի այլ կարգի առավելություններ: Եթե հասարակական պայմանների քննադատությունը Աղասու մոտ հանդես է գալիս հիմնականում օտար տիրապետողների դեմ ծառանալով, եկեղեցական որոշ դոգմաների քննադատությամբ, ապա Շահենը ամենից առաջ տեսնում է եկեղեցու ու կալվածատերերի շահագործող բնույթը, ցույց է տալիս, որ հայ ժողովրդի արշուներ քամողները, նրա ձեռքի վերջին պատառ հացը խլողները ամենից առաջ ներքին ցեղերն են:

Ահա հասարակական այս պայմաններից է, որ փախչում է Շահենը, ծառայում է այդ պայմանների դեմ, ընդվզում է, ձերբակալվում, քանտարվում, ազատվում ու վազմակերպում հայ գաղթականության անցումը դեպի Ռուսահայաստան, որտեղ իշխողն է քրիստոնյա մի պետություն:

Այստեղից էլ երկրորդ տարբերությունը «Վերքի» ու «Շահենի» միջև: Ավելի քան մի քառորդ դար էր անցել «Վերք»-ի հղացումից հետո, փոխվել էին հասարակական-քաղաքական պայմանները, եթե Արուսյանի շրջանում նոր էր սկսվել Անդրկովկասի ուսանական գրավումը ու այն հակադրվելով պարսկական ծանր լծին, Արուսյանը տեսնում էր քաղաքական ու տնտեսական նոր պայմանների անուրանալի առավելությունը, գուրն էր անում ուսանական տիրապետության, ապա Տեր Սարգսենցը, որ տեսել էր փոքր ժողովուրդների հանդեպ ցարական կառավարության ցուցաբերած դաժան քաղաքակրթությունը, մանավանդ աշխատավոր ժողովրդի կեղեքումը չինովնիկների ձեռքին, չէր կարող նույն ձևով գնահատել ուսանական տիրապետությունը, չէր կարող չնկատել ցարական պաշտոնյաների կամայականությունները, ցարիզմի գաղութային քաղաքականության ծանրությունը Կովկասի ժողովուրդների համար և այդ քաղաքականության պայմաններում ստեղծված հասարակական-քաղաքական այն ծանր մթնոլորտը, որ արեւելահայերի մոտ ախրքան ցայտուն կերպով գծել են Պոռչյանը, Աղայանը, Արուսյանից քառորդ դար հետո:

Դրա համար էլ Շահենի երկրորդ շրջանի՝ Թիֆլիսյան գործունեությամբ Տեր Սարգսենցը բացահայտում է ցարական ինքնակալության էությունը, ցույց է տալիս, որ այդ կարգերը ծառայում են միայն տիրապետող դասակարգերին, Տեր Սարգսենցի մոտ կա որոշակի քաղաքական գիծ, նրա համար Շահենի դժբախտության պատճառը նույնքան հայ չինովնիկները, զավաճան իշխան Մելիքովներն են, որքան ուսա նահանգապետները:

Տեր Սարգսենցը կատարում է վերապահում: Շահենը միաժամար հայտնելով իր գաղտնիքը լրտես Մելիքովին, ասում է.

«Այո, վշտացել եմ ուսաններից, ոչ թե ամենազոր թագավոր կայսրից, որու համար եթե հազար անգամ մեռնիս ոչինչ չեմ դադար, ու փառք եմ համարում ինձ, ոչ էլ ուսա պարզ ժողովրդից ղեկավար եմ (ընդգծումը մերն է — Գ. Ստ.), այլ նրանց պաշտոնյաներից, որ վատ վատ օրենքներով այս աշխարհի ամեն բնական

իրավունքներն ու ազատութիւնը չնշել են, զորս տրաքում, պատ-
ռում են, ասիւր էլ չեմ կարողանում համբերելու¹

Շատ պերճախոս է Տեր Սարգսնցի այս բացատրութիւնը:
Նրա ակնարկած «Երազմար-կայսրը» հենց ռուսական տիրապետու-
թիւնն է, նա դրան կողմնակից է, դժգոհ չէ ռուս պարզ ժողովրդ-
ից», բայց նրա ամբողջ ցատումը տիրապետող կարգին են, կա-
շառակեր շինովնիկները:

Նա ոչ միայն անհատ շինովնիկներին, այլ առհասարակ ցա-
րական կարգին է քննադատել: Այդ երևում է վեպի երկրորդ մա-
սի յուրաքանչյուր տողից, մանավանդ Սիբիրի նկարագրութեանից,
որը ներկայացված է որպէս ռուսատամիտ մարդոց բանտ, որտեղ
ներկայացուցիչներ ունեն բոլոր ժողովուրդները՝ ռուսները, ուկ-
րաինացիները, լեհերը, հայերը, վրացիները: Տեր Սարգսնցը՝
նկարագրելով իր հերոսի գործունեութիւնը Քիֆլիսում, մի վա-
նցի ժամկոչի միջոցով պատմում է թե այդ օրերին մի աննշան
խոսքի համար ձերբակալվել ու սև կառքով Սիբիր է արքայով մի
դարձացած, եվրոպայում ուսում ստացած հայ երիտասարդ, որը
հոր ու մոր մի հատիկն է եղել, սիրել է իր ժողովրդին:

Արդյոք Շահենի խոսակցի՝ ժամկոչի ակնարկած այս երի-
տասարդը Արուստը չէ: Դժբախտաբար հեղինակը չի կարողացել
ամբողջացնել այդ կերպարը, հարեանցի նկատողութիւններով է մի-
այն ներկայացրել, բայց մի փոքր փաստ վկայում է, որ Տեր Սարգ-
սնցը նկատի է ունեցել Արուստին: Այս դեպքերը նկարագրելուց
հետո Տեր Սարգսնցի վեպի շարքով մասն է սկսում, որի առաջին
վերնագիրն է «Տասնեմեկ տարի վերջ»: Շահենի Քիֆլիսում
դտնվելու թվականը որոշ չէ: Վեպի շարքով մասում, սակայն մեջ
է բերվում մի նամակ, որը ցույց է տալիս, որ խոսքը վերաբերվում
է 1860 թվականին: Եթե 1860-ից հանենք 11—12 տարի, ապա
ստանում ենք ճիշտ Արուստի անհայտացման թվականը:

«Շահենն ի Սիպիր» վեպում անշուշտ առկա է նաև Միքայել
Նալբանդյանը: Նա հանգես է դալիս հատկապէս վեպի վերջում,
երբ Սիբիրում խոսում են արքայալինիի ոգիները: Նալբանդյանը
այնտեղ գծագրված է շատ ամփիլի ամբողջական:

Նալբանդյանի ոգին Սիբիրում ասում է.

... Ես տնտեսական խնդիր հարուցի, յուրաքանչյուր մարդուն
ապրելու չափ հողի սեփականութեան իրավունք պետք է, ասացի և

¹ Ս. Տեր-Սարգսնց, «Շահենն ի Սիպիր», Բ. ապ. Կ. Պոլս., 1911, էջ 250.

տերութեան ու ժողովրդի շահն այս միջոցով կարող է բարեկարգել. ազնվական հողատիրար մատնեցին դիս իշխանության, թե մեր հորտեր, ստրուկներ մեր դեմ կգրգռեն. իշխանության պաշտոնյայք դիս կանչելով ասացին.

— Լսեցինք թե երկրագործություն շատ կսիրես, հրաման Սիրիր, ազածիդ չափ հող կա հոն, վարեն ու ցանեն:

Սիրիրի ոգիների մեջ, մեր կարծիքով, առկա է նաև Արուվյանը և Արուվյանի ոգին է, որ ասում է՝

— Եվ ես իմ տառապյալ ազգի և հայրենյաց վերքեր քննելու համար [եկա] և դիս վիրավորեցին. սև արծիւներ վրաս խոյացան. հանկարծ ազգիս ու բնտանյաց գրկեն հափշտակեցին: Նոքա դեռ զիս կը փնտռին»:¹

Տեր-Սարգսենցը, որ ամբողջ վեպը գրել է Արուվյանի «Վերք»-ի աղղեցություններ, «Շահենի» մեջ ակնարկներ է արել Արուվյանի անհայտացման մասին, չէր կարող Սիրիրում ցույց չտալ նրան, թեկուզ համոզված չլինեք թե նա արսուրված է: Անտարակուսելի է, որ «ազգի և հայրենյաց վերքեր բնող», ազգի ու բնտանյաց գրկից հանկարծ անհայտացողը Արուվյանն է, որին դեռ «նոքա կը փնտռեն»:

Մեր այս ենթադրությունը ավելի ևս հաստատում է Տեր-Սարգսենցի մի բանաստեղծությունը, որը նույնպիսի գնահատմաներով է ծանոթացնում «Հայաստանի վերք» պատմող հեղինակին, որին հափշտակել են «բնտանիքից և ազգից»:

Այդ բանաստեղծությունը, որ տպված է «Շահենն ի Սիպիր» վեպից առաջ, 1875 թվին տպված «Վառարանի մը կայծեր» քաղաքական բանաստեղծությունների ժողովածուի մեջ, ունի հետևյալ վերնագիրը՝ «Ի հիշատակ Խ. Արուվյանի»:

Այստեղ երևում է հեղինակի ամբողջ համակրությունն ու վերաբերմունքը դեպի մեծ լուսավորիչը:

Ամենից առաջ նկատենք, որ Տեր Սարգսենցը իր այդ ոտանավորը գրելիս (1875 թ.) իր սեղանի վրա ունեցել է «Վերք Հայաստանի» վեպը և նրա թարմ տպավորության տակ է, որ գրել է այդ ոտանավորը: Ի՞նչ հիմք ունենք այս ենթադրությունը անելու: Տեր Սարգսենցը իր ոտանավորը սկսում է գրեթե այն տողերով, ինչ տողերով, որ վերջանում է «Վերք Հայաստանին»:

«Վերքի» վերջին էջում կարդում ենք՝

¹ Սեդրակ Տեր-Սարգսենց, «Շահենն ի Սիպիր», Բ. տպ., էջ 278:

«Գերեզմանն կորած, հողումը թաղված,
Աչքից հեռացած, մտքից մոռացած,
Իրանք անկեղու աշխարհս անիրավ,
Որ հայոց ազգիցն անթիվ ու անբավ
Էսպես քաջ որդիք խլեց՝ չկշտացավ»¹

Տեր Սարգսենցի ոտանավորն էլ սկսվում է այսպես.

«Գերեզմանդ կորած,
Աչքից հեռացած,
Մտքից մոռացված,
Դու ինքդ անկեղու,
Աշխարհս անիրավ,
Ոչ որ չհարցուց
Թե խեղճ Աբովյանն
Ո՞ւր գնաց կորավ»:
Ոչ սուրբ հիշատակդ
Մերտել կարացին,
Ոչ քարն արձան
Վրադ կանգնեցրին,
Արդյոք Հայաստանի
Վերջ պատմող մարդուն
Սրտի թոքի մեջ
Զարկեցին դաշույն»²

Այս տողերը շատ բնորոշ են Աբովյանի անհայտացման առեղծվածը նույնքան խոստովյալմբ շարձարել է Տեր Սարգսենցի միտքը, որքան շատ շատերին, սկսած Աբովյանի դասընկեր Առաքել Արարատյանից, վերջացրած մեր օրերի բանասերներով: Տեր-Սարգսենցն էլ Աբովյանի անհայտացման բոլոր վերսիաները հիշատակում է.

«Երևանի բե՛րդն
Արդյոք քեզ ծածկեց,
Թե՛ ապերախտ Հրազդան
Քեզ մոռնջ կուլ տվեց.
Արդյոք Սիրիբյո

¹ Խ. Աբովյան, «Երկերի լիակատար ժողովածու», հատ. Գ., Երևան, 1948 թ., էջ 188:

² Ս. Տեր-Սարգսենց, «Վառարանի մը կայծեր», Կ. Պոլիս, 1875, էջ 15—16:

Խաղաղին երկիր
Մունչ խեղդ ըրին
Քեզ տարագիրք:¹

Աբովյանի անհայտացումից ուղիղ քառորդ դար հետո Տեր-Սարգսենցը դեռ չի հաշտվում, որ Աբովյանը մեռած է ու հեռացած այս աշխարհից և գրում է.

«Արդյոք մեռած ես,
Թե դեռ կենդանի,
Հյուսիսի սառույցք
Դեռ ոտքդ կշափի,
Արդյոք արջային
Բեռնի վրա
Կանգնած կխորհի՞ս,
Թե երբ կկենա:
Ո՛չ, ո՛չ Աբովյան,
Ինչ որ ալ լինիս,
Դու կենդանի ես
Թեպետև իսպառ
Կորած կքսեն քեզ:²

Տեր Սարգսենցը իր այս միտքը զարգացնում է հետևյալ ձևով: Նա հավատացած է, որ Աբովյանի մտքերը նախապատրաստել են մի ամբողջ սերունդ, պայքարի են հանել ամբողջ հայ ժողովրդին և դրանով էլ կենդանի կմնա հավետ:

«Եթե արգելեն քեզ օդ չի շնչել,
Զոր աստված տվեր էր քեզ անարգել,
Եթե զրկեցին քեզ հայրենիքեղ,
Ընտանիքդ և ազգդ խլեցին գրկեղ,
Եվ եթե վաղ ես մարմնույդ փոշիներ
Տիեզերքի մեջ ցրվեր կորցվեր,
Ո՛չ, ո՛չ Աբովյան, դու կենդանի ես
Խոսքով ու հոգով մեր սրտին մեջ ես,
Եվ մարմնույդ մեն մի փոշիի վրա
Ըշմարիտ հայու սրտն արձան կառ:³

¹ Ս. Տեր-Սարգսենց, Եղևորանի մը կայծեր, Կ. Պոլիս, 1875, էջ 15—16

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

Բայց ո՞րն է Տէր Սարգսենցի կարծիքով Աբովյանի ամենագլխավոր արժանիքը, Աբովյանի ո՞ր գաղափարներն են հատկապէս նրան հրապուրում, որոնցով նա ցանկանում է դաստիարակել նոր սերունդներին: Այդ պարզորոշ երևում է «Ի հիշատակ եւ Աբովյանի» ուսանալորի վերջին տողերից.

«Ազոթն երկնից, որ քո փոշիներ
նքն Աբովյան շին հարուցաներ,
Թող նալքանդյաննէր շնորհէ հայ ազգին
Որ մեր ազգության անհաշտ թշնամին
Երբ ազվեսն կփախչի
Խիստ գալլերուն հանդիպի»:¹

Պատահական չէ, որ Աբովյանին նվիրված այս բանաստեղծոթյանը հաջորդում է «Նալքանդյանի ուխտը» ուսանալորը, որտեղ Տէր-Սարգսենցը առաջ է քաշում ազատության գաղափարը և տարբեր բառերով ու արտահայտութիւններով ներկայացնում Նալքանդյանի ազատության երգը:

III

80-ական թվականներին առանձնահատուկ աշխատանք կատարվեց հայ ժողովրդի արեւելահայ և արեւմտահայ հատվածների միջև սերտ կապ ստեղծելու, նրանց գրականութիւնները փոխադարձաբար ծանոթացնելու գծով: Այս ուղղությամբ խոշոր դեր կատարեցին Կովկասում «Մշակ» թերթը, Կ. Պոլսում «Արեւելք», «Մասիս» և «Հայրենիք» թերթերը: Իսկ այս քուրթի մեջ էլ եղակի աշխատանք է կատարել Արփիար Արփիարյանը, որը խմբագրում էր Պոլսի վերոհիշյալ թերթերը և ամբողջ 30 տարի թղթակցել է «Մշակ»-ին:

Արփիարյանը մեծ գործ է կատարել ուսական գրականութիւնը և այդ գրականության բարերար ազդեցությամբ զարգացող արեւելահայ գրականութիւնը արեւմտահայ ընթերցողներին ծանոթացնելու ուղղությամբ, առաջարկելով արեւմտահայ գրողներին՝ հետեւելու արեւելահայ բնաշխարհիկ գրականության տրագիցիաներին:

Արփիարյանի կարծիքով արեւելահայ գրականության ամենամեծ առավելութիւնն այն է, որ նա միշտ կապված է եղել բուն երկրի հետ, ժողովրդի հետ: Արեւելահայ գրողները իրենց երկերի

¹ Ս. Տէր-Սարգսենց, «Վստարանի մը կայծեր», Կ. Պոլս, 1875, էջ 15—16¹

համար նյութ են քաղել անմիջապես ժողովրդի կյանքից, իրենք էլ դուրս են եկել այդ աշխատավոր ժողովրդի միջավայրից: Նա հաճախ էր հիշում այդ փաստը ու հիշատակում Աբովյանի, Պոռշյանի, Աղայանի անունները, որոնք ծագել են գյուղական միջավայրից:

Արփիարյանի համար պաշտամունքի առարկա են դարձել մասնավորապես Արենյաճայ գրողներից երեքը՝ Միրայել Նալբանդյանը, Խաչատուր Աբովյանը և Բաֆֆին: Հատկապես առաջին երկուսի մեջ է նա տեսել հայ ժողովրդի դարավոր պայքարի ճիշտ արձագանքը, այդ ժողովրդին դեպի մի որոշակի ապագա առաջնորդելու կոչումը:

Արփիարյանը, որ բազմաթիվ առիթներով տվել է ռեալիստական գրականության սկզբունքները, այն կարծիքին էր, որ գրողը ոչ միայն պետք է հարազատորեն, ճշմարտացիորեն արտահայտի օրենկաթիվ իրականությունը, այլև ակտիվ կերպով միջամտի այդ իրականությունը վերափոխելու գործին, կարողանա ոչ միայն իրականությունը իր հակասություններով ցուցադրել, այլ նպաստել այդ իրականության վերափոխմանը: Խոսքը մասնավորեցնելով Աբովյանի մասին, հայտնում է այն կարծիքը, որ Աբովյանը՝ ինչպես նաև ուրիշ կովկասահայ գրողներ, շատ մոտիկից կապված է ժողովրդի հետ, իսկ գրականությունը ժողովրդի «բազմադարյան արմատի վրա բնականորեն պիտի ծլեր, ծաղկեր, ուռճանար իր հյութը հայրենի հողեն ծծելով: Աբովյանեն մինչև այսօր կովկասյան հայոց գրականությունը տոհմային զարգացմամբ կմեծանա»:

Մի այլ առիթով Արփիարյանը նույն միտքը արտահայտել է հետևյալ տողերով.

«Ի կովկաս—Արարատ սակավաթիվ հայեր իրենց հզոր անհատականության դրոշմը վարկած են ժողովրդին արտին ու մտքին վրա և առաջ բերած են սերունդ մը ուժեղ, կոթովի: Այդ հայերը եղան Աբովյան, Նազարյանց, Նալբանդյանց, Գալստ Բաթիրա, Բաֆֆի և ուրիշներ»¹

Արփիարյանը առանձին հոգված չի գրել Խաչատուր Աբովյանի մասին, բայց տարբեր առիթներով բազմաթիվ անգամ նրա արտահայտած մտքերը եթե ի մի բերենք, կարող ենք ասել, որ նա միանգամայն ճիշտ է ըմբռնել Աբովյանի մեծությունը, «վերք Հայաստանի» վեպի տեղը հայ գրականության մեջ:

Նա ամենից առաջ Աբովյանին ներկայացրել է որպես մեծ

¹ «Մասիս», 1890, ք, 3940:

հայրենասեր, ամբողջովին իր ժողովրդին նվիրված, իր ողջ կարողությունը և ուժը նրան տրամադրած մի գրող, որն ապրել է, շրնջել բացառապես ժողովրդի համար, մտածել է նրա բարօրության համար:

«Արուսյան ազգի սրտի հետ խոսեցավ իր «Վերքովն» ժողովրդի բարբառով».— կտրուկ կերպով բնորոշում է նա:¹

Հիմնականում հիշտ է նա բմբունել նաև «Վերք Հայաստանի»-ի էությունը, Արփիարյանի կարծիքով «Վերք Հայաստանին» ոչ նվրդական և ոչ էլ ասիական տիպի վեպերի հետ պետք է համեմատել: Այն հայ ժողովրդի ամբողջ տառապանքն ու վիշտը, բռնադատիչների դեմ նրա պայքարելու անհողջողջ կամքը արտահայտող մի գլուցադնեղություն է, էպոպեա: Ազատին մի լեգենդար հերոս է, որի մեջ հայ ժողովուրդը դրել է իր ողջ արժանիքները և՛ հայրենասիրությունը, և՛ նվիրվածությունը, և՛ ֆիզիկական ուժն ու կարողությունը, հումանիզմը: Արփիարյանի կարծիքով «Վերք Հայաստանին» դասել որպես սովորական սյուժետային մի վեպ, կնշանակի չբմբունել այն ամբողջությամբ: Եվ միայն որպես գլուցադնեղություն, որպես ժողովրդի կենդանի իղձերի իսկական արտահայտություն է, որ կարողացել է «Վերք Հայաստանի» վեպը ազդել ամբողջ հայ ժողովրդի վրա, կապել նրան իր հետ, սիրվել բոլորի կողմից: Ահա թե ինչու ոչ մի վեպ չի կարողացել կատարել այն, ինչ որ կատարել է «Վերք Հայաստանի» գիրքը:

«Արուսյանի «Վերքը»,— գրում է նա,— ամբողջ ժողովուրդ մը ցնցած է, սրտերը դալարած է, և արդի գրականության նոր ուղի մը բացած է»:

Պահպանողական, ռեակցիոն տարրերի դեմ իր մղած երկաշատե պայքարի տարիներին Արուսյանը դարձել էր դրոշակ Արփիար Արփիարյանի համար: Նա Արուսյանի միջոցով պաշտպանել է աշխարհարարը, աշխարհաբարի միջոցով՝ Արուսյանին:

Եթե 50—60-ական թվականներին պահպանողական բանակը առհասարակ զգուշանում էր Արուսյանի անունը տալուց, իսկ 70-ական թվականներին հարևանցիորեն հիշում էր նրա անունը ու քմծիծաղով վերաբերվում նրա «դեհիկ» լեզվին, ապա 80—90-ական թվականների լեզվապայքարի փութոսկառ օրերին պահպանողական քանակն արդեն նիզակներ էր ճռճում նաև Արուսյանի դեմ: Ահա այս պայքարումն է, որ Արփիարյանը իր անդրադարձ նետերով

¹ «Մասիս», 1890, № 3946:

խոցում է հակառակորդներին ու իր պաշտպանության տակ առնում անմահ լուսավորչին:

900-ական թվականներին «Մասիս»-ի և «Արեւիք»-ի մեջ բորբոքված լեզվապայքարի շրջանում, երբ գրաբարյաններից էմանուել Եսայանը փորձեց Արովյանի անունն էլ հղումել ու նրա լեզուն համարել ժարգոն, Արվիարյանը «Մասիս»-ի 1890 թվի N 3944-ում գրված իր մի հոդվածում անարգանքի սյունին գամելով էմանուել Եսայանին, գրում էր.

«Եթե «Վերքը»՝ մեր սրտերը թունդ հանող այդ գիրքը անհասկնալի է, Կհասկնա՞նք Վիրգիլիոսը»:

Ապա՝ Վիրգիլիոսի գրաբար թարգմանությունից մեջ բերելով մի խրթին ու անհասկանալի ցիտատ, շարունակում է.—

«Այս տեսակ գրքեր աշակերտներու կուտար, դպրոցներու մեջ օտարներու բանաստեղծություններն ու պատմությունները կանուցանեք աշակերտները, կշարժարեք խեղճերը հասկնալու համար այս անհասկնալի տխմարաբանություններու գեղեցկությունը և կծաղրեք Արովյա՞նը, որուն մեկ տողին իսկ արժանի չեն ձեր պաշտած «մշակականքը» և նմանքը:

«Ո՛չ, պրն. Եսայան, «Վերքը» ծաղրելու համար անսիրտ, անդհա ըլլալու է հայ մը»:

«Առայժմ այսքան»:¹

* * *

1880-ական թվականների վերջերից սաստկանում է համիդյան ճնշումը, սահմանվում են աննկարագրելի սպառնանքներ, արգելվում է ազգային պիեսների բեմադրությունը, հայոց պատմության դասական դավրոցներում, մամուլի համար մշակվում են հատուկ օրենքներ, որոնք արգելում են հարյուրավոր անմեղ բառերի գործածությունը: Կազմվում են նաև «անբարեհույս» տարրերից ցուցակները: Այդ ցուցակների մեջ մտած մարդկանց մասին հնարավոր չէր գրել ոչ մամուլում և ոչ էլ առանձին հրատարակությունների մեջ: Հիշյալ ցուցակների մեջ տեղ են գտնում ամենից առաջ պատմական անցյալի բոլոր հայ թագավորներն ու գրառարները՝ Տիգրան, Արշակ, Վարդան, Աշոտ և այլն: Բանն այնտեղ է հասնում, որ անհնար է դառնում, նույնիսկ «Արշակ Բ.» պիեսի հիշատակումը մամուլում և որպեսզի չհասկացվի Արշակ թագավոր,

¹ «Մասիս», 1890 թ., 3944:

Քամրագիրները դեն են գցում Ք.-ն, տպում են միայն Արշակ, այսինքն՝ Արշակ Էֆենդիի նման մի բան։ «Անբարեհույս տարրերի» ցուցակների մեջ են մտնում նաև այն բոլոր հեղինակները, որոնք ազգային ազատագրական գաղափարներ են տարածել, պայքարի կոչ են արել ժողովրդին։ Յուշակների մեջ մտնում են հատկապես մի շարք արևելահայ գրողներ, առաջին հերթին Խաչատուր Աբովյանը, Միքայել Նալբանդյանը, Բաֆֆին, Պատկանյանը և ուրիշներ։

1890-ական թվականների սկզբից այս գրողներից և ոչ մեկի անունը չի տպագրված արևմտահայ մամուլում կամ գրականության մեջ։

Այս պայմաններում ահա հասկանալի է, որ Աբովյանի և Նալբանդյանի մասին խոսել բոլորովին անհնարին էր։ Եթե 1870-ական թվականներին Միքայել Նալբանդյանի նկարը վաճառվում էր փողոցներում, ու զարգարում էր առաջավոր հայ մտավորականների անխափնի, ապա այժմ աստիճանաբար այդ նկարներից ցած են իջնում պատերից ու Տիգրանների, Վարդանների, Աշոտների նկարների հետ միասին կամ թաքնվում են անդուկների մեջ և կամ հրոճարակ դառնում։ Ում տնից որ հայտնաբերվում էին այդպիսի նկարներ՝ արքային տրվում էին 5—10 տարով։

Սակայն ինչքան սառստկանում էր ճնշումն ու հալածանքը, այնքան էլ ուժեղանում էր հայ ժողովրդի դիմադրությունը, բորբոքվում նրա ցասումը սուլթանիզմի դեմ։ Պատմության մեջ իր նախորևթացը չունեցող այդ դաժան սեփմի պայմաններում էլ հայ ժողովրդի առաջավոր մտածողները դառնում էին պայքարի միջոցը, ժողովրդի հետ խոսելու ձևը։ Գրողների, հրապարակախոսների ու ժողովրդի սրտերի մեջ ստեղծվում էր գաղտնի մի ճանապարհ, պայմանական մի լեզու։

Այսպիսով, 80—90-ական թվականներին արևմտահայ առաջավոր մտավորականները դժվարին, ծանր ու վտանգավոր մի պայքար են տեսնում Համիդյան բռնապետության դեմ։ Յենգուրական խոստովությունների առաջին տարիներին, երբ դեռ մեր թվարկած հեղինակների անունները վախվախելով կարելի էր հիշատակել, «Արևելք»-ը լույս է ընծայում Բաֆֆու «Խամսայի մեկնություններ» այն պարզ դիտակցությամբ, որ անուղղակի կերպով հայոց պատմության կուրսն է, որ անցնում է գաղտնի ճանապարհով։ Արսիլարյանը՝ «Լուվկասյան հիշատակներ» անմեղ վերնագրի տակ չի բռնի պատմելով ուսեացիների ու կովկասյան այլ ժողովուրդների

առանցիկությունները, կոչ էր անում սիրել զենքը, սովորել այն գործածել թշնամու դեմ, պատրաստ լինել ապագա ճակատամարտերի։ Արտիլարյանի գրակից ընկերներից Հրանդը, որ Կենտրոնական-Վարժարանում գրաբարի դասատու էր, դադարեց՝ առանց դասադրի, առանց գրավոր որևէ հետքի, միայն վստահ՝ հայ ուսանողների հայրենասիրության և գաղտնապահության վրա, զգուշ անցնում էր հայոց պատմության կուրսը։

Նույնը կատարվում էր բանասիրության մեջ։ Այդպիսի մի ուշադրով աշխատանք է կատարել Արրահամ Այվազյանը, ցենզորական ամենախստագույն պայմաններում հրատարակելով իր երեք հատորանոց մի գործը՝ «Եւր հայ կենսագրության» անմեղ վերնագրի տակ։ Մինչև այժմ, որքան մեղ հայտնի է, ոչ ոք ուշադրություն չի դարձրել Արրահամ Այվազյանի գրքի բուն նպատակի վրա։ Նրա այդ աշխատությունը դիտվել է սոսկ սրպեա հայ նշանավոր դեմքերի կենսագրությունները պարունակող մի ուսումնասիրություն։ Սակայն այդ երեք հատորների մանրամասն հետազոտումն ու ծանոթացումը ցույց է տալիս, որ Այվազյանը հետապնդել է շատ որոշակի քաղաքական նպատակ, նախ տալ հայոց պատմության, նորագույն շրջանի պատմության կարևոր էջերը և խոսել այն հեղինակների մասին, որոնք իրենց ստեղծագործությամբ ու քաղաքական գործունեությամբ ակտիվ կերպով ազդել են հասարակական մտքի վրա։

Ինչ հիմք ունենք մեր այս կենսագրությունը հիմնավորող։ Ամենից առաջ մեր ուշադրությունը դրավել է հետևյալ փաստը։ Այվազյանը համեմատաբար քիչ տեղ հատկացնելով մի շարք աչքի ընկնող դեմքերի, ինչպիսիք են Ալամդարյանը, Թադիսդյանը և ուրիշներ, մոտ 200 էջ հատկացրել է Քիթապձի Մարգարին, որը ոչ ավելի, ոչ պակաս 19-րդ դարի սկզբներին գործող մի սովորական դրավաճառ է եղել, սիրել է գիրքը և անշուշտ որոշ աշխատանք կատարել է հայ ժողովրդի մեջ ընթերցասիրություն տարածելու ուղղությամբ։ Ինչպես է պատահել, որ Այվազյանը 200 էջ նվիրել է Մարգարին։

Քիթաքձի Մարգարին նվիրված այս 200 էջերի մեջ փաստորեն 3—4 էջ է հատկացված խնդրո առարկա հեղինակին։ Ակնհայտնի կերպով Այվազյանին զբաղեցրել է այստեղ ոչ այնքան Մարգարի կենսագրությունը տալու հարցը, որքան այդ առիթով մանավանդ չարպիսի անվտանգ ու անվնաս մի դեմքի անվան տակ քննցնելով Համիդի ցենզորներին, ընդարձակ տեղեկություններ տալ մոտավոր

անցյալի հայ կյանքի ու կուլտուրայի նշանավոր ներկայացուցիչների մասին:

Օգտագործելով այս առիթը, Ալվազյանը մանրամասնորեն խոսում է ու ծանոթացնում Հնդկաստանի, Պարսկաստանի, Զինաստանի, Թուսաստանի, Եգիպտոսի հայ գաղութները, թե դրանք ինչպիսի կուլտուրական միջավայրեր են եղել, ինչպիսի հայկական դպրոցներ են ունեցել, ինչ հայ նշանավոր հեղինակներ ու գործիչներ են ունեցել: Ինչ են կատարել այդ մարդիկ իրենց ժողովրդի համար, ինչ գրքեր են հրատարակել և այլն: Այլ խոսքով այդ գաղութների օրինակով, կոչ՝ Պոլսում եւ թեկուզ այդ պայմաններում կուլտուրական, ազգային վերածննդին նպաստող աշխատանք ծավալելու:

Ընթերցողը մի պահ մոռանում է, թե ինչ առիթով է խոսվում այս մասին: Միակ թույլ կապն այն է, որ Քիթաբձի Մարգարը իր դրադմոնթի բերումով կապեր է ունեցել բոլոր հայ գաղութների հետ, նրանցից ստացել է գրքեր կամ ուղարկել նրանց գրքեր:

Առհասարակ Համիդյան ցենզուրայի շրջանում եզոպոսյան այս լեզուն շատ տարածված էր և այն կարելի է գտնել մասնավորապես «Հայրենիք»-ի ու «Մասիս»-ի էջերում, նույնիսկ դասագրքերում:¹

Մտտավոր անցյալի պատմության այդ ուշագրավ էջերը ընթերցողին հանձնելով հանդերձ, Աբրահամ Ալվազյանին զբաղեցրել է հատկապես իր հատորներում տեղ տալ խաչատուր Արովյանին ու Միրայել Նալբանդյանին, ոչ միայն անուղղակի, զարտուղի հանապարհով խոսել նրանց մասին, այլ հանդգնություն ունենալ հատուկ գլուխներ նվիրել այդ երկու խոշոր դեմքերին: Եվ այդ հաջողվել է նրան: Ալվազյանը գիմել է խորամանկ միջոցի՝ «Զմեղանչելու համար սուլթանական օրենքների դեմ, դեմ է գցել Արովյան և Նալբանդյան վտանգավոր անունները ու իր գրքի գլուխներից մեկը վերնագրել է Քաճափեղի խաչատուր, մյուսը՝ Միհայել Պալտաբյանց:

Երկու դեպքերումն էլ ցենզուրները քիչ հիմք ունենին անհանդուրժանելու Ալվազյանին: Քանաքեղոցի խաչատուրն էլ շատ նման

¹ Այսպես, դասագրքերում հաճախ տպագրվում էր Մ. Նալբանդյանի «Երգ ազատության» ոտանավորը անստորագիր և «Ազատություն» բառն էլ «Ազխատություն» զարձած: Էականը բաղմացումն էր: Ընթերցողները հեշտությամբ ուղղում էին «սխալը» և ձեռքից ձեռք արտագրում:

էր... Արշակ էֆենդուն: Կարող էր լինել և երևանցի հաշատուր, քիֆլիանցի հաշատուր: Յենգորի համար միննայն էր:

Այս երկու գլուխների մեջ Այվազյանը՝ խոսելով հաշատուր Աբովյանի և Միքայել Նալբանդյանի կյանքի և նրանց ստեղծագործության հիմնական գծերի մասին, երբեք չի գործածել Աբովյան կամ Նալբանդյան ազգանունները: Աբովյանը սկզբից մինչև վերջը մնացել է Քանաֆեղի հաշատուր, իսկ Նալբանդյանը՝ դարձել Պալտարյանց, որ պարզ թարգմանություն է Նալբանդյան ազգանվան, մերթ էլ՝ Ղազարյան, որը ինչպես հայտնի է, Նալբանդյանի հայրանունն է:

Աբրահամ Այվազյանը հասկանալի է, որ չէր կարող բացարձակապես խոսել «Վերք Հայաստանի»-ի մասին: Ամենից առաջ Հայաստան բառը արգելված 150 բառերի ցուցակի մեջ էր, հնարավոր չէր գործածել այն տպագրված որևէ գործի մեջ, դրա համար էլ խուսափելով՝ միայն մի տեղ թեթևակի ակնարկել է «Վերքի» մասին:

Մի տեղ Այվազյանը՝ չհամարձակվելով գրքի անունը տալ, «Վերքի» մասին խոսում է հետևյալ փակ ձևով: «Նորա ժողովրդական լեզվով գրած գլխավոր երկասիրությունը, որ ի Տփլիս 1858-ին հրատարակվեցաւ»,¹ իսկ մի այլ տեղ՝ Հայաստան բառը դեմ գցելով, միայն «Վերք» բառի հիշատակումով, խոսում է «Վերք Հայաստանի»-ի մասին, այն համարում «անդուգական գիրք», և ասում, որ այդ գիրքը կարող է պայծառ լույս սփռել հեղինակի «կենաց վերա»:²

Այվազյանը գրում է.—

Ով կանգ շառներ Քանաքեռին առջև, որտ մեջ ազգի ազգի տաղանդներ ծնան, ծնեցան և անմահացան: Ո՞վ շաիրեր ողջուն տալ այն հարկին, յորում ծնալ մեծ Քանաքեռցին, շնչել այն օդը, դոր շնչեց նոր գրականության համապետը, ըմպել այն ջուրը, յորմե քամբախտն գերմանական համալսարանականը կխմեր և կզովանար և նստիլ այն մշտադալար մարգագետիններուն վրա, ուր հաշիկն իր մանկության հիշատակներն անցուց ճժախխտի կամ ձնագնդի խաղերն և աչքակապուկն սարքելով»:³

Աբրահամ Այվազյանը մեծ դժվարությամբ, եզրպոսյան լեզվով սակայն կարողացել է հասկացնել ընթերցողներին, թե նրանք

¹ Ա. Այվազյան, «Շար հայ կենսագրությանց» Բ, էջ 84:

² Նույն տեղում, էջ 85:

գործ ունեն մի մեծ հայրենասերի հետ, իր ժողովրդին, իր ազգին նվիրված մի գրողի հետ և որ օտար դաստիարակությունը, գերմանական համայնարանը չեն կարողացել Աբովյանից խելի առհմիկը, ժողովրդականը, հայկականը, թե Գերմանիայումն էլ նա մնացել է հայ, իսկ հայրենիք վերադառնալուց հետո առավել ևս դրսևորվել է նրա հայկական ոգին: Այս բոլորը Այվազյանը տվել է շատ ակնարկ խոսափող մի նախադասությամբ: «Նաչատուր օգ և երկիր փոխելով, սիրտ և հոգի փոխողներն չէր»²

Այս է ամբողջ Աբովյանի մասին գրվածը:

Գրեթե նույնպիսի զգուշությամբ Այվազյանը խոսել է Միքայել Ղազարյան Պայտարյանցի մասին, հենց սկզբից անելով հետևյալ վերապահումը:

«Ի՞նչ բոլոր կենսագրական անձերու մեջ թերևս չկա մեկը, որ այնքան մտածել տա գրողն, որովհետև ամենեն հզոր և ամենեն խորին խորաթափանց միտքն եղած է առ մեզ նոր նախնիների արժիվն արհամարհող Մուխալ, կամ Միքայել Ղազարյան»³

Այվազյանը անհամեմատ ավելի ընդարձակ կենսագրական տեղեկություններ է տվել Նալբանդյանի վերաբերյալ, խոսել է նրա բնական դիտություններով հետաքրքրելու մասին:

Նա գրում է.

«Ավերի բառ շինող էր, քան բառ գտնող, թեև հետամուտ էր միշտ դավառարարաոին, Քանաբեոցի խաչատուրին պես, որս վեպն բառերու շտեմարան է, Արարատյան Աղեքսանդրի պես, որ գրած է «Հիմնադրություն գավառական ուսումնաբանի» վեպը, լեզվաբաններու ուշ և ուրուշը գրված է»⁴

Խոսելով Նալբանդյանի արտասահմանյան գործունեության մասին, Աբրահամ Այվազյանը մեջ է գցում Մ. Բաբաջանյանի կտակի պատմությունը և դարմանալի հանդիսությամբ, խոսում է Նալբանդյանի լոնդոնյան գործունեության մասին, թե նա «Զանգակ» լրագրույն խմբագրապետին հետ խորհրդակցություն մը կը կատարե»:

Այվազյանը վստահ էր, որ սովթանական տիմար ցենզորը նրբեր չէր կարող դիտի ընկնել, որ Զանգակը Գերցենի օրդան «Կոլովոլն» է, իսկ Գերցենն էլ ռուս ռեպուցիոն էմիրանտ է,

¹ Ա. Այվազյան. «Շար հայ կենսագրություն» Բ. էջ 78:

² Նույն տեղում, էջ 82:

³ Նույն տեղում, էջ 98:

⁴ Նույն տեղում:

որի գործունեության հիշատակումը մասնական պատմալիքով արգելված էր:

Անշուշտ Ալվազյանի հիմնական նպատակը եղել է խոսել նախաճաշանի «Ազատության երգ»-ի մասին, որը արևմտահայության ամենասիրելի երգն էր ու ցենզուրական խստություններից առաջ շարունակ արտասանվում էր բեմերից, խոսել նրա «Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ» գործի մասին, որը հայ երիտասարդները արտագրելով՝ ձեռքից ձեռք անցկացնում ու պահում էին իրենց բարձրի տակ¹։ Հնարավորություն չունենալով այս երկու գործերի մասին խոսել, Ալվազյանը «Ազատ աստված» հիշատակում է հոգնաշունչ երգ արտահայտություններ, իսկ «Երկրագործություն» մասին հազիվ կարողանում է գրել հետևյալ տողերը, առանց գրքի անունը տալու:

«Պայտարյանցի ամենեն ավելի տարածված և ժողովրդականություն վաստակած երկն ընկերաբանական մեկ գործն է, որ յուր տնտեսագիտական տեսակետովը ժամանակին գնահատված և գլուխգործոցը համարված է»:

Այսքանն էլ բավական էր, որ և Աբրահամ Ալվազյանը և իր ժա-

¹ Թե՛ Ա. Նալբանդյանի «Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ» գիրքը ինչպիսի խոշոր ազդեցություն է թողել արևմտահայ երիտասարդության վրա, երևում է հետևյալ ընտրող փաստից: Երբ 1888 թվին Կ. Պոլսում լույս տեսավ Մ. Հովհաննիսյանի «Միփանք ուսմելին» բանաստեղծությունների ժողովածուն, որտեղ առաջին անգամ բանաստեղծության նյութ էր դասնում բանվորի ու արհեստավորի կյանքը, երգվում էր աշխատանքը, առաջադիմական մամուլը ողջունելով այդ երեսփոխ, ցույց տվեց, որ Մ. Հովհաննիսյանի գրական ուղղությունը տարբեր տեղանքներ ունի, և որ պետք է հետևել այդ ուղղության:

Ա. Արփիարյանը Մ. Հովհաննիսյանի հիշյալ գրքի մասին գրած գրախոսականում կատարել է ուշադրվով մի խոստովանություն. Արփիարյանը գրում է:

«Հազիվ ութ տարեկան էր Մինրանիկ, հայրը քովն առած գնա կը կարգար գիրք մը, որմեջտղան շատ բան չէր հասկնար, բայց հորը խրատներ կը միովեին անոր մտքին մեջ: Տղաս, մտիկ ըրե այս գրքին խոսքերուն, երբ մեծնաս, շարունակ տշխատե, ուրիշներուն ալ միշտ աշխատություն քարոզի: Մեր ազգին կյանքը արվեստն է, հողագործությունն է: Պատանին երիտասարդ եղավ, ոչ հորը խրատները մոռցավ, ոչ ալ այդ գիրքը: Եվ ո՞վ մեզմե մոռցած է դայն: Այդ գրքին անունն էր «Երկրագործությունը իբր ուղիղ նախապահ» հեղինակին անունն էլ Միքայել Նալբանդյան: (Ալիևիք, 1888 թ Ձ 1389):

Բայց այդ եղավ Նալբանդյան անվան վերջին հիշատակումը պոստհում մամուլում մինչև 1908 թվականը:

ժանակակից մտածողները իրենց նպատակին հասնելին: Էականը մտքերը հրահրելն էր, հայրենասեր երիտասարդությանը Արուսյանի և Նալբանդյանի իդեալները հիշեցնելը: Նրանք՝ առանց այն էլ բանավոր և գաղափար կերպով շարունակում էին կարգալ և արտագրել այդ երկու մեծ դեմքերի աշխատությունները: Մամուլը, պարբերական հրատարակությունները ցանկանում էին ուղղություն տալ, հիշեցնել որ ցենզուրական խտությունների ծանր տարիներին էլ սերտը է շարունակել կարգալ Արուսյան և Նալբանդյան, որոնք պայքարի կոչ էին անում հայ ժողովրդին:

Արքաճամ Ալվադյանի գրքի լույս ընծայումից հետո անհրաժեշտ էր, որ առաջագիծ մամուլն էլ իր խոսքն ասեր, իր վերաբերմունքը ցույց տար այդ գրքի նկատմամբ, ուշադրություն բեռներ նրա հատկապես այս կամ այն հատվածի վրա: Նույնքան ջժվար էր այդ գործը, որքան «Եար հայ կենսագրությանցը» հրատարակելը, սակայն Արփիարյանը կարողանում է այդ անել: Հակառակ պահպանողական մամուլի խոտհրդավոր լուծյանը, Արփիարյանը «Հայրենիք» օրաթերթի 1893 թ. № 464-ի առաջնորդողի մեջ խոսում է Արքաճամ Ալվադյանի հրատարակած երեք հատորիկների մասին, ծանոթացնում է նրանց բովանդակությանը, դեռ ու դեռ ընկնելով, ցենզուրների ուշադրությունը տարբեր կողմեր գրավելով, հանգում է այն եզրակացության, որ «Այն մանրավեպերու, նկարագրություններու, հոգեկան փիճակներու խառնուրդին մեջ երկու պզտիկ կետեր մեր ուշադրությունը կգրավեն, որովհետև մեծ ու վեհ սկզբունքներու վրա հիմնված են: Առաջինը կվերաբերի Քանաքեռցի հաշատուրին: Այդ շահեկան մեծ դեմքը մասնավոր շողով մը կը փայլի այն մութին մեջ, ուր կորսված է և իր վրա բերնե բերան լսված պատմությունները արի ու վեհ հոգիի մը տեղը կուտան իրեն՝ մեր մեջ: Ամեննե առաջ ինքն է, որ հասկցած է ժողովրդական լեզվին ինչ հարուստ գանձարան մը ըլլալը ու այդ լեզվով երգած է քնտանեկան անոր ուրախություններն ու վշտերը: Հանկարծական բան մը չէ այդ բերումն իր մեջ, այլ երկարատև խորհրդածության ու դատողության արդյունք»¹

Ապա մի քանի խոսք էլ ասում է Արուսյանի դորպատյան շրբախի մասին և հիշեցնում, որ Դորպատում էլ նա միշտ մտահոգվել է բացառապես իր ժողովրդի հոգաերով ու փիճակով:

Գուցե ավելորդ չի լինի այստեղ մեջ բերել նաև Նալբանդյանին նվիրված հատվածը, որը, որքան մեզ հայտնի է, Արքաճամ Ալվադյանի վերահիշյալ փորձից հետո երկրորդ հիշատակումն է ամբողջ